

5270

Открытка
Губа

ЗКНtg

4-180

503

1. ՕՊՈԼԵՆՍԳԱՅԱ

ԳԱՄՕ

(ՍԻՄՈՆ ՏԷՐ - ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ)

Քաղցվանկ

ՕՐ. ՄԱՐԺ ՏԷՐԵՐԵՆԱԿԱՆ

1937

3 հոկտ
4-180

ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ԳՐԱՏՈՒՆ
LIBRAIRIE POPULAIRE

BLD. DE FRANCE N° 32 - ALEP (SYRIE)

ԿԸ ՏԱՐԱԾԷ՝

Հայերէն, Ֆրանսերէն, Արաբերէն
Գրականութիւն եւ Մամուլ

ԿԸ ՀԱՅԹԱՅԹԷ՝

Խորհրդային Հայաստանի
Գրականութիւն եւ Մամուլ

ԿԸ ՍՏԱՆԶՆԷ՝

Տպագրական ամէն տե-
սակ գործեր

ՅԿՊԻԳ.
4-180

Ս. ՕՊՈԼԼԵՆԱԳԱՅԱ

1 0 AUG 2005

14 NOV 2003

ԳԱՄՕ

(ՍԻՄՈՆ ՏԷՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ)

Թարգմանեց՝

ՕՐ. ՄԱՐԻ ՏԷՅԻՐՄԷՆՃԵԱՆ

5233

ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ԳՐԱՏՈՒՆ
LIBRAIRIE POPULAIRE
BLD. DE FRANCE N° 32 - ALEP (SYRIE)

2013 SEP 2

5270

ՏՊ. ԷԼ - ՄԱԱՐԷՅ

ՆԵՃԻՊ ՔՆԼՏԷՐ

Համամ էլ թել փողոց

18724-58

Փ Ա Մ Օ

ԻՍԿԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆԻ ՄԸ ԿԵԱՆՔԸ

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԵՐԻՏԱՍՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆ

Ընկեր Գամօն, բուն անունով Սիմոն Տէր Պետրոսեան, ծնած է Մայիս 15ին Կորի (Թիֆլիս) նահանգին մէջ: Ան հարուստ յանձնակատարի մը զաւակն էր:

Գամօն, 11 տարեկանին զրկուեցաւ իր գիւղի ծխական վարժարանը, ուր բոլոր դասաւանդութիւնները կը տրուէին իրեն անծանօթ եղող ուսուսէրէն լեզուով: Այս պարագան ինչպէս նաեւ դպրոցի ճնշող մթնոլորտը և ուսուցման Տէր-Թովթիկեան եղանակները ուշիմ և բնական ձիրքերով օժտուած Գամօնին մէջ խորշանք յառաջացուցին դէպի ուսմունքը:

Իր արժուն ու քննադատող միտքը դպրոցէն ներս գոհացում չգտնելով, ուղղուեցաւ դէպի գործնական կեանքը:

Սիմոն սկսաւ աշխատիլ տունը, երբեմն վարպետ առաջադրած էր, երբեմն դարբին և մինչև իսկ հնարիչ: Ան հնարեց և շինեց ձեռքի հրաշարի ջաղացք մը, կառուցեց հանոց մը, գետնուղիներ բացաւ անձրեւի ջուրը բակին մէջէն հոսեցնելու համար: Այս հնարաւ

միտ տղան երեակայեց և իրադործեց տակաւին բազմաթիւ աշխատանքներ:

14 տարեկանին Սիմոն դպրոցէն վտարուեցաւ տեղւոյն քահանային թեկադրութեամբ, որպէս ըմբոստ: Սրգեօք ի՞նչ բանի մէջ կը կայանար Սիմոնի ըմբոստութիւնը՝ քահանայն «ըմբոստ» անուանած էր զայն, որովհետեւ Սիմոն կը սիրէր փափուկ հարցումներ ընել իրեն: Օր մը ան կը հարցնէր.

— Քրիստոս իրապէս գոյութիւն ունեցա՞ծ է, ճիշդ է որ ան աշխարհ եկած է:

Ձարական իշխանութեան օրով նման հարցում մը ընելը բաւական էր դպրոց յաճախելու իրաւունքը կորսնցնելու համար:

Սիմոն թէեւ իրեններուն անկեղծ սիրոյն և գուրգուրանքին արժանացած՝ բայց հօրը կողմէ դատարկապօրտ կը կոչուէր, որովհետեւ ան իր ընկերները ժողովրդային աղատասէր խաւերուն մէջ կը փնտռէր:

Սիմոն, իր կարգին պաղ վերաբերմունք ունէր դէպի հայրը, Սիմոն չէր ներեր անոր իր մօրը հետ ունեցած կռիւները, չէր ներէր մանաւանդ անոր ազահ վերաբերմունքը իր ընտանիքին և թշուառ աղքատ կաններուն հանդէպ. Մինչդեռ իր բարձրաստիճան հիւրերը պատուելու համար ան կը դիմէր ամէն ճախութեան ու շուսկութեան:

Մայրը պաշտպանելուն համար Սիմոն յաճախ կը վիճէր հօրը հետ: Հայրը միշտ արհամարհանքով կը նայէր տղուն անգոռապ ու անկախ բնաւորութեան վրայ և կ'ըսէր ինքնիրեն, «Բայց ո՞վ է այս տունին տէրը, ե՞ս թէ այս պզտիկը»:

Օր մը երբ հայրը ուղեց պատժել անհնազանդ Սիմոնը, ան կացին մը ճարելով պաշտպանեց ինքզինքը:

Այն օրուրնէ սկսեալ հայրը սկսաւ լախնալ իրմէ:

Սիմոն իր բոլոր սրտով կապուած էր իր մօրը, որ զինք շատ կը սիրէր: Անոր տխուր կեանքը մեղմ մեղու կ'աշխատէր, միշտ օգնելու պատրաստակամութիւն ցոյց տալով: Սիմոնի հոգածութիւնը իր մօրը հանդէպ մասնաւորապէս յուզիչ եղաւ այն երկար հիւանդութեան միջոցին, որ ի վերջոյ մահուան տարաւ զինք:

Հօրը հարստութիւնը փճացած ըլլալով ընտանիքը զրկումներու և նոյն խիթ թշուառութեան ենթարկուեցաւ: Սիմոն երբեմն կը յուսահատէր, չկարենալով իր հիւանդ մօրը պէտք եղած դեղերը և անդեղէնը հայթայթել:

Մօրը մահէն յետոյ, ան իր կեանքը անցուց քոյրերուն հետ, մօրաքրոջը քով, Թիֆլիս:

ԳԱՄՕՆ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ

Սիմոն Թիֆլիսի մէջ չփման մէջ մտաւ ճուղաչ՝ Վիլի (Սքալին), և վարդաբեհանցի հետ, որոնք իրեն ծանօթացուցին յեղափոխական մարքսիզմի սկզբունքները և զինքը մղեցին կուսակցական աշխատանքներուն մասնակցելու:

Ընկ. Չատրուիլի կը յիշէ որ 1897ին, Չաքրօ, իր բարեկամը, իր գործատեղին կը բերէ 16—17 տարեկան Սիմոնը և կ'ըսէ. «Բարեկամս, քեզի ընկեր մը կը բերեմ, որ մեծ կորույթով սողորուած է»:

Սիմոն Չատրուիլի կը յայտնէ կուսակցութեան գործած դեր ունենալու ջերմ փափաքը, և երբ իրեն ուղարկութեան կը յանձնեն յեղափոխականի մը վերապահուած վտանգները, Սիմոն կը պտտաօխանէ. «Այնքան ատեն որ գլուխս ուսերուս վրայ կը մնայ, ես

վախ պիտի չունենամ:

Նոյն օրն իսկ ան կը սկսի փոխադրել Նախալու-
վաքայի գրականութիւնը:

Սկիզբները Գամօ կը կատարէ պղտիկ աշխա-
տանքներ: Յետոյ ի գործ կը դնէ, ամենայն խոհեմու-
թեամբ, այն բոլոր ծանր պարտականութիւնները որ
իրեն կը վստահուէին, ի յայտ կը բերէ մտքի կարո-
ղութիւն և անվեհերութիւն:

1904ին ան կը զբաղի արգիլուած գրականու-
թեան փոխադրութեամբ, Ռուս. Սոց. Դեմ. կուսակ-
ցութեան կովկասի Պոլշեւիկեան կոմիտէի մօտ, և կ'ա-
ջակցի գաղտնի տպարաններու կազմակերպութեան:
Ահա այս շրջանին էր որ Սիմոն կը ստանայ Գամօ ծած-
կանունը: Գորոցը Սիմոնին չէր սորվեցուցած անսխալ
ռուսերէն խօսիլ և իր ընկերները յաճախ, անմեղ կա-
տակներով կը ծաղրէին զինքը իր խորթ հնչուփներուն
համար: Օր մը ան կը հարցնէ. «Գամօ օթնէսթի», փո-
խանակ ըսելու «գամօ» որ կը նշանակէ «որուն տա-
նիմ»:

«Դուն ճիշդ Գամօ» մըն ես կ'ըսէ իրեն Սդալին
ու կը խնդայ: Այն օրէն սկսեալ Սիմոն կը ժառանգէ
Գամօ անունը: Շատ մը ընկերներ, որ իրեն հետ աչ-
խատեցան յետագային կովկասի, Բեդերսպուրկի և ար-
տասահմանի մէջ, զայն միայն այդ անունով ճանչ-
ցան:

Գամօն կը յանդիմանէին իր քոյրերուն ու մօ-
բաքրօջը նիւթական անցուկ կացութեանը համար,
ըսելով թէ ան չէր հետաքրքրուեր անոնցմով, Բայց
Գամօ կը պատասխանէր. «Անօթութիւնը փողոց թա-
փած է քոյրերուս նման հաղարաւոր ընդադուրի երկ-
տասարդունիներ, որոնց երջանկութիւնը ձարական
բէժիմին տապալումով միայն կարելի է իրականացնել»:

Գամօ մեծ ճարպիկութեամբ կը շարունակէ թեր-

թերու և գրքոյկներու փոխադրութիւնը: Հնարամտու-
թեամբ յուսախար կ'ընէ ան բոլոր լրտեսներն ու «ա-
չալուրջ» ոստիկանութիւնը: Գիտէ այնքան վարպե-
տութեամբ հագուելի, ծպտուելի, որ իր մօտիկ բարե-
կամեանքն իսկ չեն կրնար զայն ճանչնալ:

Փողոցին մէջ կինսօ մը կը վազէ, գլխուն վրայ
բանջարեղէնի կողովով մը: Արմուկի հարուածներով,
հրմշտուքով, հազիւ ճամբայ կը բանայ աղմկարար
ամբոխին մէջէն: Ասդին անդին մարդիկ կը կատակեն,
վիրաւորիչ խօսքեր... Բայց կինսօն երբէք չպատահ-
խաներ: Անհոգ կերպարանքով մը կ'անցնի, լըր-
տեսներուն, ոստիկաններուն քովէն: Ահա այսպէս է
որ Գամօ գրքոյկներու, տպարանի գիրքեր կը փոխադ-
րէ:

Երբեմն ուսանող մըն է ան հագուած մասնա-
գիտական դպրոցի յատուկ շքեղ համազգեստ, երբեմն
երկրորդ կարգի վակոնի մը մէջ՝ մեծահարուստ հօր մը
զաւակը: Կինները լաւ աչքով կը նային այս համակրելի
ճամբու ընկերոջ, իրեն տեղ կը պատրաստեն: Փաղցր
խօսակցութիւններ... Ժամանակը շուտ կ'անցնի, կը
հասնին: Մեր հերոսը՝ կ'առնէ պայուսակը որ իրեն
չափ վաշելու է ու ոստիկաններու մօրուքին տակէն
կ'անցնի:

Ամառնային տօնական օր մըն է, արուարձանի
մը մէջ, Ժողովուրդը շոգեկառքի վակոններուն մէջ
կը խռնուի քաղաք վերադառնալու համար: Նոյն մի-
ջոցին ամէնուն ուշադրութիւնը կը գրաւէ խեղճուկ
կերպով հագուած գիւղացի մը, ձեռքը հաւկիթներով
լեցուն մեծ կողով մը բռնած:

Գիւղացին կը մտնէ Բ. կարգի վակոնի մը մէջ:
«Աղտոտ գիւղացի, ի՞նչ յանդգնութեամբ մտար հոս
վարի՛չ, վարի՛չ, դուրս ըրէ՛ք այս մարդը, կը պոռան
հարուստ տիկինները, սարսափի աղաղակներ արձակե-

լով:

«Բարին Աստուած, կարելի՞ է աղքատ մարդ մը վռնտել: Երբորդին մէջ կենալիք տեղ չկայ, հաւելիթներս կը կոտրին»:

Երկար վիճաբանութիւններէ ետք բարի պաշտօնեան կը թոյլատրէ որ կողովը մնայ վահօնին մէջ և Գամօն առանց ճանչցուելու ճամբորդներէն «հաւ կիթները» իրենց տնոյր կը հասցնէր: Իբր ստորերկրեայ աշխատանքներու փորձառու մասնագէտ, Գամօ՝ իր ընկերներուն անվերապահ վստահութիւնը կը վայելէ: Միշտ իր կարծիքը առնելու կուգան այլ և այլ խնդիրներու մասին: Իրեն կը տեղեկացնեն նոյն խոսքով ամենաազադունի աշխատանքները: Ընկ. Պարոնը (Պիպինէշ-վիլի) միայն Գամօին կուտայ, Կուսակցութեան արգելուած գրականութեան Գութալիսի մթերանոցի հասցէն: Ընկ. Պարոնը այս մթերանոցը հաստատած էր զովացուցիչի գործարանի մը մէջ և ոստիկանութիւնը երբէք չկրցաւ զայն երեւան հանել:

Բայց Գամօն միշտ չէր կլանուեր ստորերկրեայ աշխատանքներով: Երբեմն ան կը մասնակցէր հրապարակային ցոյցերու և գործադուլներու:

1903ի Ապրիլ 27ին կը մասնակցի Մայիս Մէկեան ցոյցին:

Կովկասի Ս. Դ. Արհեստակցական Միութիւնը որոշած էր որ Մայիս Մէկեան ցոյցը կատարուի միեւնոյն թուականին Պաքուի, Թիֆլիսի և Պաթումի մէջ: Պայքարի բնոյթ կրող բոլոր ցոյցերը տեղի ունեցան խանդավառ մթնոլորտի մը մէջ: Գամօ կը շրջէր հրապարակի վրայ, խաղախ շրջիկ պահակախումբերու քիթին տակ, և արհամարհական եղանակով մը կ'ըսէր իր ընկերներուն. — «Յաջորդ անգամին տասնեակ մը աղանձներ պիտի գնեմ, անոնց ոտքերուն կարմիր ժապաւէններ պիտի կապեմ և ցոյցի ատեն պիտի

թուցնեմ, թող փորձեն ցրուել այս ցուցարարները»:

Կէսօրին, Գամօ կը պարզէ կարմիր դրօշակը և հակառակ խաղախներուն յարձակման կը փախցնէ զայն, առանց օձիքը ձեռք տալու: Այնուհետեւ ան կը մասնակցի Կուսակցութեան երկրորդ Համագումարին պատուիրակներ զրկելու աշխատանքին:

Ոստիկանական ամբաստանագիրը իրեն վերապրեց 11 տպարաններու կազմակերպութիւնը: Գամօն ձեռնարկած է Աւշապատի տպարանին հիմնումին: Այդ քաղաքի պրոլետարական թաղին մէջ կը գտնէ լքուած, հին տուն մը, որուն բակին մէջ կար նաեւ ջրհոր մը: «Լուացարարունի» մը (յեղափոխական նուհի Բաբէն) կը հաստատուի այդ տնակին մէջ: Կը լուայ ձեռնակեղէններ: Դիշերը հորին մէջէն գետնուղի մը կը փորեն դէպի այն սենեակը, ուր կ'ուզեն տպարան հաստատել: Փորելը, հողը դուրս հանելը, օդաւէտումը, տախտակամածի պատրաստութիւնը, այս ամէնը դժուար ու վտանգաւոր աշխատանքներ թէև, բայց վերջապէս տպարանը պատրաստ է:

Հիմայ պէտք է զբաղիլ «արտագրութեան գործիքներու» տեղաւորումով:

Բայց այս դժուարութիւնն ալ շուտով կը հարթ թրւի ու մամուլը կը սկսի աշխատիլ:

«Լուացարարունի» չի խորշի գործէն: «ձեռնակեղէն»ի կողովը միշտ կ'երթայ կուգայ: Տանտիրունին ուրախ է որովհետեւ բազմաթիւ երիտասարդներ բա-

կին մէջ քնդակ խաղալու պատրուակին տակ կը ծառայէին որպէս հաղորդակցութեան միջոցներ:

Գամօ իր աշխատանքի բաժինը կը բերէ նաեւ Գութայիսի գաղտնի տպարանի հաստատման որ 1904—1906ին Սրեմտեան Վրաստանի մէջ շատ կարեւոր դեր խաղաց: Այս տպարանը հաստատուեցաւ երկրաշափ Վասո Կոկիլաձէի տան մէջ: Կոկիլաձէն իրանութպանի մը քով վարձու սենեակ ունենալուն յալտարաբուութիւնը դրած էր: Յաջորդօրէն, Լնկ. Վալիքօ Լիժաւան տունին մասին տեղեկութիւն առնելու կուգայ: Ամսական 4 ռուպլի կը վարձէ սենեակը, ինքզինքը կը ճանչցնէ Անտրէ Նեմզաֆլէ անունով անմիջօրէն գործի կը լծուի:

Նն շատ խոհեմ չէր, յաճախ տպարանէն կ'ելլէր մեկանի բիծերով ու կապարի փոշիներուն մէջ թաթխուած: Տան մը մէջ բանտարկեցին զինքը բաւական ատեն, գաղտնի աշխատանք տանելու կերպերը սորվեցնելու համար:

Որոշուեցաւ տպարանը աւելի գաղտնի տեղ մը փոխադրել:

Փոս մը կը փորեն, սենեակին արեւմտեան պատին քով որուն ետեւը 3—4 մէթր երկարութեամբ նրբանցք մը կար: Ննջասենեակին զիմացի պատը կը վերցնեն, անոր տեղը փայտէ չրջանակ մը կը դետեղեն ու զայն կը կապեն կաշնիէ սիւնի մը: Շրջանակը կը պատեն կլմինտրով ու սիմէնթով, վրան կը հաստաւ տեն երկու զսպանակաւոր կղպանքներ եւ պողպատեայ երկու նիքեր, այնպէս որ դուռը կատարելապէս

կը գոցուի ու ննջասենեակէն միայն ճերմակ պատ մը կ'երեւայ:

Դրան նիքերէն չուան մը կը կախեն, որը փոքր ճախարակներու վրայէն անցնելէ վերջ, նրբանցքին միւս պատին մէջ կը կորսուէր: Երբ Վալիքօ առնէն ելլէր կը գոցէր գաղտնի դուռը: Զայն բանալու համար պէտք էր մարանը մտնել ու պարանը գտնել մութին մէջէն. լուցկիի գործածութիւնը իրեն արգելուած էր:

Այս հեղցուցիչ նեղ տնակին մէջ աշխատելը բաւական դժուար էր, տպարանէն կը պահանջուէր ահագին արտադրութիւն, ձեռքով դարձնելը հասարակ մամուլով մը, եթէ նոյն լակ 24 փամ ալ աշխատէին, դարձեալ չէին կրնար այս գործը գլուխ հանել:

Կ'որոշուի հաստաւ ամերիկեան մամուլ մը, հարկ էր զայն թիֆլիսէն բերել տալ: Այս ձեռնարկն ալ բաւական յանդուգն գործ մըն էր, բայց կարծես Գամօն նման աշխատանքներու համար ստեղծուած՝ այնքան սպասուած «Ամերիկեան»ը բերել կուտայ: «Ամերիկեան»ին համար կ'ընդարձակեն տպարանը, նոր շինութեամբ մը, ուր՝ օգ առնելու համար, փոքրիկ լուսամուտ մը կը բանան: Հոն է որ աւելի վերջերը, անպէտք թուղթերը կը վառեն: Երբէք չպիտի մոռնամ, կ'ըսէր Կոկիլաձէ, Վալիքօյի ուրախ դէմքը, երբ տեսաւ որ Գամօն տպարանին դուռը չէր կրնար գտնել: Վալիքօ անհունօրէն կը հրճուէր, ըսելով, քանի որ Գամօն չէր կրցած գտնել, ոստիկանութիւնը ուրեմն երբէք չպիտի կարենար գտնել զայն:

Վալիքօ անխոնջ աշխատող մըն էր: Դիշերը կոկիլածէի տեղը կը գրաւէր: Տպարանին աշխատաւորներէն մէկը միշտ պատրաստ էր որոշ կէտի մը վրայ, երբ պահակախումբի մը գալը լսէր «Ամեւ ընկեան»ը կը կենար, տրուած մասնաւոր նշանի մը վրայ:

Սոյն տպարանին մէջն է որ երկար ատեն պահեցին Գլխերի գանձարանէն գրաւած դրամը:

Աւելի վերջերը այս գումարները արտասահման զրկուեցան զէնքերու գնման համար:

Բայց ոստիկանութիւնը սկսած էր հետապնդել տպարանը, զոր պէտք էր փոխադրել այլուր:

Պարոնը, կուսակցութեան Գլխի տնօրէնի կոմիտէի անդամներէն, նոյն քաղաքին մէջ բանտարկուած էր այն ատեն, ան Վանօին յանձնեց այս գործին կարգադրութիւնը: Ազատ արձակուելէն վերջ, Պարոնը իր անձնական սենեակին մէջ գտաւ տպարանը: Գաղտնի աշխատանքին ամէնէն սարքական օրէնքները գրեւորած էին. բայց ընկերները ուրիշ միջոց չունէին: Անոնք խորհած էին թէ Պարոնը բանտարկուած ըլլալով, իր տունը գերծ պիտի մնար ոստիկանական հետապնդումէ:

1903ի վերջերը, երբ Գամօն գաղտնի թերթերով լեցուն պայուսակ մը կը փոխադրէր, Պաթումի կալարանին մէջ կը ձերբակալուէին թէեւ իսկոյն փախուստի ճրագիր մը կը յղանայ, բայց 9 ամիս վերջ միայն կը յաջողի փախուստ տալ: Բանտարկեալներու պտոյտի միջոցին, ան 3 մէթր բարձրութեամբ քար մը նշմարած էր որ անդգալիօրէն բանտին

պատէն բարձր էր: Պահակը երբ կռնակը կը դարձնէ, Գամօն օգտուելով առիթէն կը ցատկէ կատուի մը նման այդ քարէն վրայ, Բաղուկներովը պատին բարձրութենէն կը կախուի ու վար կը նետուի: Քանի մը վայրկեան անցնելէ յետոյ իր բացակայութիւնը կը նշմարուի, բայց ոչ ոքի մտքէն կ'անցնի թէ բանտարկեալը կրնայ պատին վրայէն ցատկած ըլլալ:

Բաւկին պատին մէջ երբ Գամօն կը փնտռէին, ան արդէն անհետացած էր առանց հետք ձգելու:

Գամօ ազատուած՝ դարձեալ կը լսուի կուսակցական աշխատանքի:

Բանտը գտնուած միջոցին Բ. Համագումարին մէջ տեղի ունեցած քաղաքական բաժանման լուրը կ'առնէ, ու կը կանգնի Պօլլեւիքներու կողքին: Երբ ասոնց և մենչեւիկներու միջեւ Գ. Համագումարի հրաւիրման շուրջ վէճը սաստկացաւ և մենչեւիկները կը ջանային կողմասի Պօլլեւիք կոմիտէէն բաժնել կուսակցական կազմակերպութիւնները՝ Գամօ բոլոր ուժով անոնց քայքայել գործունէութեան դէմ կանգնեցաւ: Այս միջոցին անիկա Թիֆլիսի մէջ կողմասի ստորերկրեայ տպարանը կը վարէր: Երբ Թիֆլիսի Քաղաքային կոմիտէն մենչեւիկներուն ձեռքը անցաւ, ուղեցին տպարանը ձեռք առնել, Գամօ քաջարար դիմադրեց ու զայն պահեց Պօլլեւիքներուն ձեռքը:

1904—1905ին ամբողջ երկրին մէջ տեղի ունեցած յեղափոխական շարժման արագ ծաւալման ինթացքին, մանաւանդ Յունուար 9էն ու Մանչեսթը

ըրոյ մէջ ձարիզմի կրած պարտութեան լուրերէն վերջ, յեղափոխութեան մակընթացութեան ալիքները սկսան հետզհետէ դէպի վրաստան տարածուելը Շնորհիւ այս յեղափոխական շարժման ժողովրդային հանգամանքին պայքարի կազմակերպութիւնները կը վաշելեն լայն համակրանք և նոյն իսկ ամենայանդաւան քայլերն իսկ յաջողութիւն կը գտնեն:

Կառավարութիւնն ու օստիկանութիւնը օտարապա՞ կը խուսափին որեւէ բարձր մէջ ժողովուրդին հետ ու կը մատնուին խուճապի:

Բանւորական և գիւղացիական յեղափոխական շարժումը վրաստանը կը դնէ մեծ եռուղիքի մէջ:

1905ի յեղափոխութեան ամենաբարձր աստիճանին վրաստանի կարգ մը շրջաններն ու գաւառները կը հիմնեն իրենց յատուկ ինքնավար իշխանութիւններ:

Առնցմէ իւրաքանչիւրին «նախագահ» ու օրէնսդիրը կուսակցական կոմիտէ մըն էր:

Աւելի վերջերը, յետադիմութեան տարիներուն Կուրիի, Սենաքի, Գլըրիլի և Սօթչէի հանրապետութիւններուն դէմ հետապնդումներ կ'ըլլան:

Հանրապետութիւններէն ամէնէն նշանաւորն ու ինքնատիպը Կուրիինը եղաւ, ուր յեղափոխական շարժումը ամբողջ աշխատաւոր ժողովուրդը իրեն միացուց: Հոս քաղաքական գիտակցութիւնը, կազմակերպութեան աստիճանը և յեղափոխական կարգապահութիւնը իրենց գագաթնակէտին հասան, որոշուեցաւ կառավարական հարստատեթիւնները ձեռք առնել:

Աշխատաւոր ժողովուրդին կուսակցութեան տուած ամսական վճարումներով կը գնուէին զէնքեր, Յեղափոխական ժողովուրդը կը գրաւէր նախկին կառավարական մարդոց զէնքերը: Վերջապէս կարելի եղած միջոցներով մարդիկ կը զինուէին: Կուրիի Կուսակցական Կոմիտէի կից կազմուած յեղափոխական սպայակոյտ մը կը ղեկավարէր տապալուած իշխանութիւնները զինաթափելու և ժողովուրդը զինելու գործը: Ջարական տպարանները կը փոխուէին ժողովրդային տպարաններու, դատարանները՝ ժողովուրդին կողմէ ընտրուած յեղափոխական դատարաններու, շրջանային վարչութիւնն ալ՝ դէմոկրատական վարչութեան, վարժարանները ղեկավարելու համար կըթական վարչութիւն մը կը հաստատուի:

Գիւղացիները կը մերժեն իրենց ագարակներուն տուրքերը վճարել մեծ հողատէրերուն ու պոյքօթի կ'ենթարկեն զանոնք:

Յեղափոխական ժողովուրդը անգործէն կը յարձակի լրտեսներու, դաւադիրներու ու գողերու վրայ:

Սըդիւնքը՝ Կուրիի մէջ կատարեալ իրադրացահութիւն կը տիրէ: Աղբային հակամարտութիւնները կը տկարանան ու կը հաստատուին ազգութիւններու եղբայրական համագործակցական կոմիտէներ:

Կուրին այնքան աղատ շրջան մը եղաւ որ թիֆլիսի, Գութայիսի, Պաթումի «քաղաքական ոճրագործները» փոխանակ արտասահման փախչելու հոն կ'ապաստանէին:

1905 թ. Օգոստոսին, ձարական իշխանու-
թեան ղանադան շրջաններու յեղափոխական շարժում-
ները կը միանան զօրաւոր հեղեղի մը պէս: Ամ-
բողջ երկրին մէջ կը յառաջանայ քաղաքական
ընդհ. գործադուլ:

Չարը կը ստիպուի տեղի տալ և Օգոստոս
17ին, յայտարարութեամբ կը խոստանայ սահմա-
նադրական ազատութիւններ: Բայց արհամարհելով
այս խոստումը յայտարարութեան յաջորդ օրն իսկ
կառավարութիւնը կը ձեռնարկէ ջարդերու, փոք-
րամասնութիւններու կոտորածին կեդրոնի և ծայ-
րագաւառներու մէջ:

Կովկասի փոխարքայ Կոմս Վորոնչույով կը
ստիպուի երկու մենչէվիք ղեկավարներու, Ռամիշ-
վիլի և Ճիպլատովի երաշխաւորութեամբ Թիֆլիսի
գործաւորներուն տրամադրութեան տակ զենել 600
զէնքեր արդիւիւս համար ջարդերն ու աղբամիջ-
եան կոտորածները զօր իր սեփական ոստիկանու-
թիւնը պատրաստած էր և որ նոյն իսկ սկսաւ
վտանգ հանդիսանալ կառավարութեան յետին
նպատակներու իրագործման:

Փոխարքային այս դեմոկրատական ժեստը
զինք ազատ կը կացուցանէր դատապարտութենէ և
միւս կողմէ ասիկա ղինք ոչ մէկ պատասխանա-
տուութեան տակ կը զնէր:

Բայց ընդհ. գործադուլի և Մոսկուայի ու
Ռուսաստանի ղանադան շրջաններու ապստամբա-
կան շարժումներուն ձախողման լուրը կը հասնի
հեռագետէ:

Յետադիմութիւնը վրաստանի մէջ գլուխ կը
վերցնէ ու հետզհետէ կ'անցնի յարձակողականի:

Անդրկովկասեան շատ մը կեդրոններու եր-
կաթուղիները կը պաշարուին: Թիֆլիսի իշխանու-
թիւնները կ'ուզեն գործաւորները ղինաթափ ընել:

Աշխատաւորները, առաջնորդութեամբ Պօլշե-
վիք խումբի մը՝ զէմ կը կենան այդ որոշման
և նախալուրբայի ղիմադրութիւնը կը կազմակեր-
պեն:

Պօլշեվիքներէ և մէնչէվիքներէ կազմուած
յեղափոխական սպայակոյտը, որուն կը մասնակ-
ցէր Գամօն, ուժերը բաժնեց երեք մասի կարե-
նալ ղիմադրելու համար Թշնամիի յարձակումնե-
րուն առանց խորհելու լերան կողմէ գալիք վը-
տանգի մասին:

Գամօն սակայն աւելի հեռատես, քանի մը
ընկերներով լեռ բարձրացան:

Խաղախները յարձակեցան այդ կողմէն, ան-
վհեր յեղափոխականները կատաղի ղիմադրութիւն
ցոյց տուին, սակայն այս պղտիկ խմբակէն 9 հո-
գի դաշունահարուեցան և Գամօն ալ վիրաւոր-
ուելով ձերբակալուեցաւ:

Երեք ժամ շարունակ խաղախները չարչա-
րեցին ղինք, երկու անգամ կախել փորձեցին,
որպէս ղի ըսել տան զէնքերու մթերանոցին տեղն
ու յեղափոխական սպայակոյտի անդամներուն
անունները: Երբ Գամօն արիւնլուայ Թիֆլիսի փո-
ղոցներէն կ'անցնէին, անցորդները ղինք կը ղի-
տէին յուզուած և բարկութեան ազդակներով

18724-28

կ'արտայայտէին իրենց զայրոյթը խաղախներուն հանդէպ:

Քաղաքին զանազան թաղերէն զիպուածով ձերբակալուած խումբերով կը լեցնէին բանտերը:

Գամօի յեղափոխական գործունէութիւնը սկսած էր ուրձանալ: Պաթումի բանտէն փախուած և իր վերջին ընդհարումը խաղախներուն հետ զինքը հանրածանօթ կը դարձնէին: Ուստի ախրող անկարգութեան օգտուելով կ'որոշուի Գամօի անուանը փոխել: Զայն կը կոչեն, զինուորական վարժարանի ուսանող և այն ատեն մեռած Շանչիաչիլիի անունով, հարցաքննութեան ժամանակ կեղծ Շանչիաչիլիին չուղէր վկայութիւն ընել ու պարգաւմիտ և շատախօս տղու մը դերը կը խաղայ: Երբ իրեն կը հարցնեն թէ Գամօն կը ճանչնայ, ան կը պատասխանէ լայն ժպիտով մը.

—Կը խորհիք թէ ես Գամօն չճանչնալու աստիճան յիմար եմ: Անշուշտ կը ճանչնամ զայն:

—Ո՞ւր տեսար Գամօն:

—Ո՞ւր տեսած եմ. բայց դաշտերուն մէջ շատ կայ անկէ. (Գամօ վրացերէն բոյսի մը անունն է):

Տեսնելով որ Շանչիաչիլիի անկարեւոր մէկն է ազատ կ'արձակեն զինքը:

Բայց, մինչ իր թաղին ոստիկանատունը հասնիլը, իրեն պահակ մը պէտք էր ընկերանար: Պարագայ մը որ վտանգաւոր կրնար ըլլալ: Ոստիկանատան մէջ իր այլափոխումը կրնար երեւան գալ:

Պէտք է խուսափիլ անկէ: Կառք մը կ'առնեն:

Ճամբան չնորհալի Շանչիաչիլիի կը խնդրէ պահակէն որ կառքէն վառ իջնէ, առարկելով որ քաղաքին յարգելի բուրժուաները զինք տեսնելով կառքի մը մէջ, պահակի մը հետ պիտի խորհէին որ ինք քաղաքական գործիչ մը կամ գող մըն է: Այս ըսելով քանի մը դահեկան կը սպրդեցնէ պահակին ձեռքը ու իր խնդրանքը կը կատարուի:

Պահակը կառապանին խտորէն պատուիրելէ վերջ որ ուղղակի պահակատուն քչէ, կամացուկ մը կառքէն վար կ'իջնէ:

Կառքը կը շարունակէ իր արագ ընթացքը բայց երբ պահակատուն կը հասնի՝ կառապանը ափ իրերան կը մնայ չգիտնալով թէ ո՞ւր և ինչպէ՞ս կորսնցուցած է իր յաճախորդը: Այս անակնկալ փախուստը ոստիկանութիւնը շուարումի կը մատնէ: Բանտը լուր կը ղրկին: Անօգուտ:

ԳԱՄՕՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՄԷՋ

ԳուԹայիսի նահանգը յեղափոխականներուն ձեռքն էր: Բոթիի, Ուզուրկէթի և ԳուԹայիսի մէջ զօրախումբեր կան, բայց անոնք իշխանութիւն հաստատելու ու երկաթուղագծի ապահովութեան համար բաւական ուժ չ'ունին:

ԳուԹայիսի տիրանալու համար ղրկուած հեծելազօրքերու և հետեազօրքերու պարենաւորումը պէտք է ըլլայ ծովու ճամբով:

Այս միջոցին յեղափոխութեան ելքը բացայայտ չէր երկու կողմերուն համար ալ:

Բայց շատ չանցած կացութիւնը կը պարզուի, և փոխաբքան կը սկսի խաղաղեցնել: Անգրկովկասը, սկսելով նախ այն շրջաններէն ուր լեզգափոխական շարժումը տակաւին չէր թափանցած: Զինուորական արշաւանք մը, Ալիխանովի ղեկավարութեամբ Կուրիի նահանգը կը մտնէ: Փոխաբքան կը հրամայէ չխնայել յեղափոխական կազմակերպութիւններուն:

Յետադիմական շարժումը կը հաստատուի և ընդհանուր յարձակողականի կ'անցնի: Կուսակցական կազմակերպութիւնները կը դառնան ստորերկրեայ:

Մենչիվիքները, պարտութեան առաջ բարոյալքուած, ԳուԹայիսի համաժողովին մէջ կ'առաջարկեն Գլխիւի գանձարանէն վերցուած 200.000 թուպին կառավարութեան վերադարձնել: Բայց Պու-

չեվիքներու ճնշման տակ, այս առաջարկը ետ կ'առնուի և կ'որոշուի նոյն դրամով արտասահմանէն շէնք քնել, Կուսակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէի միջոցաւ:

Զօրավար Ալիխանովի խմբերը կը վերահաստատեն «կարգն ու կանոն»ը ամենալայրագ մէջ թոտներով:

Ամբողջ Կուրիի նահանգը կրակի էր մատնուած:

Ոչ միայն գիւղերը, այլ՝ կ'այրէին կեդրոնական քաղաքներն ալ, ինչպէս Ուզուրկէթին: Ժողովուրդէն կը պահանջուէր իշխանութեան վերադարձնել ղէնքերը խորովարանները և դաւաճանները՝ սուլթանները վճարել և ղինուորագրուել:

Պատերազմական ատեաններ կը կազմուէին և խաղախները փոխաբքայի հրամանով անխնայ կը ջարդէին բոլոր կասկածելիները:

Յեղափոխական կազմակերպութիւնները և կուսակցական կոմիտէները նուազ վնասուեցան, որովհետեւ «ազատութեան օրերուն» անոնք պահած էին իրենց գաղտնի գործերու ղեկավարութիւնը:

Կուսակցական աշխատանքը տաժանելի պայմաններու տակ յառաջ կը տարուէր:

Գամօ, գաղտնի աշխատանքի լծուած՝ կ'աշխատէր որպէս վարպետ յեղափոխական մը:

Քաղաքը լեցուած էր պահական գունդերով, որոնք կասկածելի անցորդները կը ձերբակալէին: Հոս է որ Գամօի ծպտուելու յարմարութիւնը իրեն շատ մեծ ծառայութիւններ կը մատուցանէ:

Գամօն երբէք չէր այլայլէր վտանգներէն

կազատուէր, իր զգացումներն ու ձեռքը կեղծելով: Այսպէս օր մը, առանց ծպտուելու թատրոն կ'երթայ: Նըբանցքին մէջ, բանտի տնօրէնին կը հանդիպի և ծպտուն դէմքով մը անոր կը մօտենայ ու կ'ըսէ. «Այո՛, այո՛ ես եմ»:

Վայրկեան մը իրար կը նային երկուքն ալ, յետոյ տնօրէնը բարկութեամբ, բայց ցած ձայնով մը կ'ըսէ. «Անմիջապէս հեռացէ՛ք, այլապէս ձերբաւարել կուտամ ձեզ»:

Գամօն, բառին բուն առումով, շան մը կեանք կը վարէր: Երկար գիշերներ լուսացուցած էր ան երկրորդ կարգի պակօնի մը նստարանին տակ, կամ գարշահոտ խցիկի մը մէջ: Յաճախ անօթի կը մընար: Երկար ժամեր աղօթքներ փափալով հայկաւան եկեղեցիի մը մէկ անկիւնը կձկուած, գաղտնի ժամադրութեան մը կը սպասէր:

Ան քնանալու սովորութիւնը կորսնցուցած էր, և նոյն խակ քնացած պահուն այնպիսի դերք մը կ'առնէր, որ ամենափոքր անակնկալին կարեւոր ցատկել ու փախչել:

Գամօ կը սկսի զբաղիլ զէնքերու փոխադրութեամբ և փախուստներ կազմակերպելու գործով:

Ան յաջողութեամբ 32 ընկերներ բանտէն փախցուցած է: Թէ ինչպէս. Մեթեղսի դղեակին պատերը կուր գետին վրայ կը բարձրանան. երկու կողմերէն ան ոռոգուած է գետերով, երրորդ կողմը մը փողոց մը կ'երկարի խակ չորրորդ կողմը միացած է քաղաքին պղտիկ տուններուն:

Այս տուններէն մէկուն մէջն է որ կը ձեռնարկեն գետնուղի մը փորել և գիշերով 32 ընկերները մէկ անգամէն բանտէն փախցնել:

Միևնոյն ժամանակ Գամօն ժրջան կ'աշխատի համաժողովի պատրաստութեամբ և Սթօքհոլմի Ս. Գ. Կուսակցութեան միութեան գործով:

Յետոյ ան Բեթերսպուրկ կ'երթայ, քանի մը ամիսներ հոն անցնելու համար: Գամօն ինքնաշարժացմամբ կը զբաղի ատեն մը: Բայց ժամանակ կը ձեռնտու չէր սենեակային նման աշխատանքի մը: Ամէն կողմ պայքարը բուռն էր, կատաղի կռիւներ տեղի կ'ունենային միապետութեան դէմ և մարդու պահապը զգալի էր:

Կ'ուզէին Գամօն ճարտարարուեստական աշխատանքական զանգուածներու կազմակերպութեան գործին մղել. բայց Կուսակցութեան Կովկասեան Խորհրդաժողովը, հակառակ մենչեւիկներու բողոքին, զայն արտասահման կը ղրկէ Անդրկովկասի համար զէնքեր ապահովելու գործով:

Արտասահմանի մէջ, այս գործը յանձնուած էր Կեդր. Կոմիտէի պատուիրակներէն մէկուն և Կովկասցի ընկերներու խումբը, որոնց միացաւ և Գամօն, աշխատեցաւ այս պատուիրակին ղեկավարութեան տակ: Գնուեցան հազարաւոր հրացաններ, բազմաթիւ զնդացիներ, փամփուշտներ և ձեռքի պղտիկ զէնքեր:

Գամօն, որպէս մասնագետ, զէնքի հայթայթիչին յարգանքը կը վայելէր:

Առաջին անգամն էր որ Կուսակցութիւնը զէնքերու այսքան առատ մթերք մը կ'ունենար:

Այս ռազմամթերքը, չոգենաւի մը մէջ տեղաւորելով, ծովու ճամբով Կովկասի թրքական ափերը ղրկելու դիտաւորութիւնը ունեցան, ուրկէ Կով-

կասի ընկերները, առաջատանաւերով սոյն մթեր-
քը մեծ նաւերէն պիտի փոխադրէին իրենց որոշ-
ուած վայրերը:

Կեդր. կոմիտէի ընդհ. պատուիրակը Հոլան-
տայի, Պելճիքայի, Ֆրանսայի, Իտալիոյ և Աւստրո-
Հունգարիոյ բոլոր նաւահանրիստները կ'այցելէ և
չգտներ նաև ու նաւապետ, որ համարձակէր զէնքե-
րու փոխադրութիւնը յանձն առնել: Շատ դժուար
էր վերապահել մաքսատուներու հսկողութիւնը, ու
բոնք կ'ուղէին անպատճառ հասկնալ նաւուն զէպի
որ նաւահանգիստն ուղղուելը: Վերջապէս Պուլկարիան
յանձն կ'առնէ զէնքերու փոխադրութիւնը: Բայց
հոս ալ նոր դժուարութիւններ երեւան կուգան,
որովհետեւ Պուլկարիայէն զէնքերը ուղղակի զէպի
Ռուսիա միայն կարելի էր դրկել: զաւրանիքը այն
պահուն կրնար երեւան ելլել:

Բայց վերջապէս ելք մը գտան: Մակեդոն-
նական յեղափոխական կոմիտէի ներկայացուցիչնե-
րէն մին յանձն կ'առնէ երթալ Պուլկարական կա-
ռավարութեան հետ տեսնուելու արտօնութիւն առ-
նել զէնքերը Վառնա փոխադրելու համար, ըսի-
լով թէ այդ զէնքերը կը պատկանին Մակեդոնա-
կան յեղափոխական կոմիտէին և թէ հիմայ Թրքա-
հայաստան կը փոխադրէ զանոնք, որովհետեւ Հա-
յերը իրենց հասարակաց թշնամիին, Թուրքիոյ դէմ
պիտի ապստամբին:

Արտօնութիւնը ստացուեցաւ, բայց պէտք էր
բեռնատար նաւ մը վարձել: Բաւական համեստ գու-
մարով մը (30.000 Փր.) փոքրիկ զբօսանաւ մը կը
գնեն: Կարգ մը նորոգութիւններէ վերջ զբօսանաւը

կը յատկացնեն խալանքներու փոխադրութեան:
Սակայն նաւաստիները պէտք էր Ռուսիայէն գա-
լին: 1906ի ամբան ամէն բան պատրաստ էր գործի
լծուելու համար, բայց այս անգամ ուրիշ կարգի
վաճառականական ղեկավարութիւններ երեւան եկան:

Ձէնքերը գնուած էին Պուլկարիքեան Կեդր.
կոմիտէի հրամանով, որ կանոնաւորապէս կը հայ-
թայթէր պէտք եղած դրամը: Բայց Սթոքհոլմի հա-
մագումարէն վերջ մենչէլիկները մեծամասնութիւն
կազմեցին, Կեդրոնական նոր կոմիտէին մէջ, թէև
նախապէս տրուած լիազօրութիւնը հաստատուեցաւ,
բայց դրամական առաքումները շատ անկանոն եղան:
Կեդրոնական կոմիտէի ընդհանուր պատուիրակը նա-
մակներ և հեռագիրներ կ'ուղարկէր բայց պատաս-
խանները կ'ուշանային, դրամի պահանջները ան-
պատասխան կը մնային: Ան կը բողոքէր, կը բար-
կանար, կ'ապացուցէր թէ գործին յաջողութիւնը
զէնքերու հայթայթումէն կախում ունի, քանի զեռ-
Սի ծովու մէջ աշնան փոթորիկները չէին պայ-
թած: Բայց իզուր...:

Ոչ դրամը կուգար և ոչ ալ խոստացուած
նաւաստիները կուգային:

Խորհելով որ վերջ ի վերջոյ կրնային մեծ
աւելնելու ենթարկուել, պատուիրակը ստիպուեցաւ
Բեթերսպուրկ երթալ, ուր կըցաւ բաւական դրժ-
ուարութեամբ Կեդր. կոմիտէէն խել ինչ որ կող-
կասի համար հաւաքուած դրամէն կը մնար տակա-
ւին:

Փոխադրութեան ժամանակը անցած ըլլալով

հազիւ ուշ աշնան կրցան այդ գործողութիւնը գլուխ հանել:

Օտեսայէն զբեկած նաւաստիները մեծ վրաստահութիւն չէին ներշնչէր, բայց կարելի չէր անոնց տեղ ընկերներ կարգել: Նայա ապրանքներու փոխադրութիւնը պիտի կատարուէր երկու վստահելի յեղափոխական մարտիկներու, ինչպէս Գամօն, հսկողութեան տակ: Փոթորիկի հետեանքով զբօսաւ նաւը իր ճամբան կը կորսնցնէ Ռումանիոյ ծովէն զերքին մօտ:

Նաւաստիներուն խմբակը ցրուեցաւ, իսկ գալով զէնքերուն, ռումանացի ձկնորսները զանոնք իրենց մէջ բաժնեցին: Զէնքերը ազատել անկարելի կը դառնայ, որովհետեւ Ռում գետապանատունը զէպըին իրազեկ՝ կը միջամտէ: Այս ձախողանքէն յետոյ, Գամօ գաղտնաբար Ռումանական սահմանը կ'անցնի:

Այս առիթ կուտայ ողբերգական իրադարձութիւններու: Ճամբորդները ուղեկորոյս, ոտակաւ նութեան ձեռքը կ'իյնան: 1906ի վերջերը, Գամօ կովկաս կը վերադառնայ: Ամբան, տեղի կ'ունենան Սէնթէթերսպուրկի և Քրոնշտատի զինուորական ըմբոստութիւնները, որոնք կը վերածուին ապրումարութիւններու:

Ամբողջ երկրին մէջ բախումներ տեղի կ'ունենան ամենայնատաղիմական կառավարութեան և ժողովուրդին միջև: Պատերազմական ատեանները անդադար կը գործէին ու տնտեսական և քաղաքական տագնապը հետզհետէ կը ծանրանար և դա-

սակարդային պայքարը երբեմն ուղղակի քաղաքացիական կռիւներու կը փոխուէր:

1906ի Օգոստոսին Լենին կը գրէր:

«Երբ զանգուածներու շարժումը կը վերածուի կատարեալ ապստամբութեան, որուն անմիջական յաղթանակը կը ձախողի՝ յեղափոխական հրոսակային կռիւները անհրաժեշտ կը դառնան վերջնական յաջողութեան համար»:

Ան կ'ըսէր. «Յեղափոխական հրոսակային կռիւները գիտակից աշխատանքութիւնը կը մօտեցնեն ժողովուրդի ստորին խաւերուն, գողերուն, մարդասպաններուն: Բայց այդ հրոսակային կռիւները յեղափոխական պրոլետարիատի պայքարի մէկ եղանակը չէ: Յեղափոխական պրոլետարիատը, նմանօրինակ կռիւները, պէտք չէ ազնուացնէ, զանոնք նպատակի չուրջ համախմբելով, կազմակերպէ և իր կատարեալ ղեկավարութեան տակ առնէ հրոսակային խումբերը: Պրոլետարիատի յառաջապահ կուսակցութիւնը, պէտք է ստեղծէ այնպիսի կազմակերպութիւններ, որոնք կարող ըլլան այս մեծ կռիւներուն, ինչպէս նաեւ նախամարտերու մէջէն զանգրւածները առաջնորդել»:

Սոցիալ ղէմոկրատիան պէտք է դաստիարակէ և պատրաստէ իր կազմակերպութիւնները, որպէսզի անոնք կարողանան, կատարեալ պատերազմիկներ դառնալ:

Նետեալը, Պօլեմիկները կ'ուզէին որ կառավարութեան ղէմ մղուող կռիւներուն ընթացքին, հրոսակային մագառումները կուսակցութեան

հակոդութեան տակ գտնուէին և դադարաւական ու կազմակերպչական գործնական հրահանգներով առաջնորդուէին անոնք:

Հրոսակային կռիւներու նպատակն էր կառավարական գործակալները և սեյտադիւական խումբերու ղեկավարները մէջտեղէն վերցնել և յիշատակութեան ու մանաւանդ ապստամբութեան համար նիւթական հայթայթել:

Թիֆլիս վերադառնալով, Գամօ լայն յատուկ խմբակին մտաւ, որուն նպատակն էր կուսակցութեան համար զբաղական աղբիւրներ գտնել, փախուստներ կազմակերպել, զէնքեր գնելու և պահելու համար գործել: Սոյն խմբակին առաջին գործը կ'ըլլայ 1907ին Գութայիսի գանձին հռչակաւոր կողոպուտը, որը կուսակցութեան 15.000 ռսկի ռուպլի ապահովեց:

Ոստիկանութիւնը Գամօն ձեռք անցնելու համար ամէն միջոցի կը դիմէ: Բայց «կողկասի աւազակ»ը երբէք չէր բռնուէր: Այն ընկերները, որոնք զինքը մօտէն ճանչցած են, կ'ըսեն թէ ան շատ զիւրազգաց էր այն ամէն բաներուն հանդէպ որ կուսակցութեան նիւթականին կը վնասէր: Եթէ իր ձեռքին մէջ ահագին գումարներ իսկ ունենար երբէք 50 կողկէն աւելի չէր ծախսեր իր անձնական պէտքերուն համար, ու նոյն գումարը կուտար իր խումբի իւրաքանչիւր ընկերոջ: Գամօյի կռուի մէջ ունեցած աշխատանքներուն կատարեալ ուսումնասիրութիւնները տակաւին չեն եղած:

Սենք միայն իր հերոսութիւններէն մի քանին կը լիչենք: Բայց ան շատ մը ուրիշ պատուաւոր

կողոպուտներու և կռիւներու մասնակցած է ու կազմակերպած՝ ռումբերու շինութեան աշխատանքներ և զէնքերու փոխադրութեան ու պահպանման գործեր:

Գամօի խումբը զէնքի և պայթուցիկներու պէտք ունէր: Անոնք ունենալու համար, Գամօ կ'ուրշէ Ֆինլանտա երթալ: Պէտք ունէր անձագրի, զոր կը ստանայ անձագիրներու պիւրոյէն: Պիւրոն հաստատուած էր կուսակցութեան Գութայիսի կոմիտէի մօտ, ամբողջ Անդրկովկասի ծառայութեան

Քանի մը պարագաներու տակ, նոյա իսկ ռուս կազմակերպութիւններ անկէ օգտուեցան կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէի միջոցներով: Այսպէս Պետական Դումայի (Ռուս. երեսի ժողով) Սոց. Դէմոկ. խմբակին գրեթէ բոլոր անդամները Գութայիսի անձագիր ունէին «ամէն հաւանակաւ նութեան դէմ»: Այս անձագիրներու պիւրոն չորս տարի գոյութիւն ունեցաւ: Անոր գոյութիւնը երեւան ելաւ զաւաղիւրի մը մատնութեամբ:

Ֆինլանտա երթալու համար, Գամօին անձագիր մը կուտան, որ ազնուականութեան ղեկը եղող Տատիանի իշխանին անունը ունէր:

Գամօ առաջին կարգի վահոն մը կը մտնէ կովկասի սպաներու յատուկ «չէքէդիա» մը հագած:

Ֆինլատայի մէջ, ան լենինի¹⁾ հետ տեսակցութիւն մը կ'ունենայ և առանց պատահարի, զէնքերով և պայթուցիկներով Թիֆլիս կը վերադառնայ:

Բեթերսպուրկ երթալէ առաջ, Գամօն իրը ծառիանի իշխանը, կ'այցելէ իր կռուի ընկերներուն վարձած գաղտնի յարկաբաժինը, որ հաստատուած էր շատ գեղեցիկ և աղնուական տան մը մէջ: Տան տիրուէին, մեծ յարգանքով կ'ընգունի զայն, որ Վրաստանի ամենայայտնի ընտանիքներէն մէկուն ներկայացուցիչն էր: Այս այցելութիւնը բարձրացուց նոր վարձակալներու ազդեցութիւնը և քաղաքական կասկածին դէմ երաշխաւորութիւն մը եղաւ:

Ինչպէս ընդարձակել կողոպուաներու կադմակերպութիւնը: Այս հարցումը բաւական ատեն մտահոգութեան առարկան եղաւ: Երբ մեծաքանակ գումարներ հաստատութեան մէջ պահուած էին, միշտ աչալուրջ հսկողութիւն կար:

Կարելի էր գրաւել միայն զրամի փոխադրութեան ատեն, այս ուղղութեամբ է որ Գամօն ընկերները կը տանին իրենց ուսումնասիրութիւնները:

Միայն պէտք էր գիտնալ թէ ե՞րբ և ո՞ւր պիտի ըլլայ յարձակումը:

Շնորհիւ Գամօն անխոնջ ջանքերուն, խումբը շուտով ստացաւ կանոնաւոր ծանօթութիւններ, այս ու այն հաստատութեան մէջ պահուած զրամաներուն և անոնց զրկուելիք վայրերուն մասին: Կարճ ժամանակէն, զրամի ճամբաները աչքի առաջ կ'ունենան, դէպի չուլֆա, Պաթում (ուր ուսանական գրաւման բանակներ կային և նոյն իսկ Թիֆլիսի մէջ նամակատունէն դէպի զրամատուն տար-

ուելիք զրամը նկատի կ'ունենան:

Երեք յաջորդական փորձեր տեղի կ'ունենան: Առաջինը կը ձախողի Գամօն զնգակի մը պայթումէն ծանրօրէն վիրաւորուելով:

Այս դէպքը ոստիկանութենէն գաղտնի կը պահեն: Բարեկամ բժիշկ մը զայն մասնաւոր հիւանդանոցի մը մէջ կը տեղաւորէ, ձախ ձեռքին և նախաբաղուկին միտը պատռուած էր, որուն ալրուցէն մահացու կերպով կը տառապէր: Ձախ աչքը ծանրօրէն վնասուած էր և անոր համար ևս կը վախնային:

Բայց ան երկաթեայ առողջութիւն մը ունենալուն, քանի մը օրէն ապաքինեցաւ: Աջ աչքը անլնաս էր, բայց ձախին տեսողութեան հագիւթէ մէկ վաթսուներորդը մնացած էր: Հաղիւ ոտքի ելած գործի կը լծուի: Երկրորդ փորձը լաւ տրամադրութիւններով կը սկսի: Յարձակման խումբի զրամը փոխադրող անդամները շոգեկառքին մէջ կը գտնուէին: Բայց վերջին բոլէին կողոպուտէ կը հրաժարին: Այս ուղեցոյցով առաջնորդներ, որոնք խոտաւացած էին յարձակումէն յետոյ ընկերները լեռնոտ արահետներէն առաջնորդել, վախնալով խոյս կուտան:

Յուսահատած Թիֆլիս կը վերադառնան: Այս արշաւանքին համար բոլոր զրամն ու պայթուցիկները վատնուած էին: Բայց իրենց վերադարձի իրիկունն իսկ, կը տեղեկանան որ նամակատունէն Պետական Դրամատունը 250,000 թուլի պիտի փոխադրուի:

Անմիջապէս կ'որոշեն և յաջողութեամբ կը գործադրեն: Յաջորդ օրը, 23 Յունիս 1907ի առաւօտեան ժամը 10ի ատենները Պետական Դրամատան արկղակալը Գուրտումով և հաշուակալ Կոլովինիան, նամակատուէն 25.000 ըուպլի առած վրան բաց երկու կառքերու մէջ նստած և շրջապատուած երկու պահակներով ու հինգ խաղախներով դրամատուն կ'երթային:

Առաջին ուղիքները դրամը տանող կառքին չեն հասնիր. ձիերը կը խրտչին ու կը սուրան դէպի «Ձինւորներու շուկան»:

Երեսնի հրապարակին ծայրը ուրիշ ուղիք մը կը նետուի: Կառքը կը կենայ և Տաղիօն, դրամով լեցուն տոպրակները առնելով Նովսքա փողոցին մէջէն կը փախի:

Իայց այս միջոցին ո՞ւր էր Գամօն, յարձակման կազմակերպիչն ու հրահանգիչը:

Սպայի տարազ հագած, բոլորովին տխուր հրապարակի վրայ հսկիչ ակնարկներով ամբոխը կը ցրուէր:

Գամօ կառքի մը մէջ նստած էր երբ առաջին պայթիւնը լսուեցաւ: Ան կառքին մէջ պիտի առնէր դրամը և փոխադրէր վստահելի վայր մը: Երբ ան Կայանովսքայա փողոցը դարձաւ, լսեց անպէս թուեցաւ թէ անգամ մը ևս ծրագիրը ձախողած էր:

—Ի՞նչ ընեմ, քանի դեռ գունդերը չեն և կած, պէտք է ընկերներուս այդ տեղէն դուրս գալուն օգնեմ: Այս կ'ըլլայ Գամօի առաջին չարժումը:

Անմիջապէս ոտքի կ'ելլէ, ապրին անդին պոռալով, կանչելով, բարկանալով, ասրճանակի հարուածներ արձակելով, իր ձին դէպի Նովսքայա փողոցը կը վազցնէ:

Հոն դիպուածով, Տաղիքօին կը զարնուի, որ դրամի տոպրակները կը տանէր: Գամօ զանոնք Միքայի տունը կը փոխադրէ, ուր անկողնի մը մէջ դնելով ու բերանը կապելով, դիտարանի տնօրէնին աշխատանոցը կը փոխադրեն:

Երբ գունդերը հրապարակը կը պաշարեն, ոչ ոք կը գտնեն: Կողոպուտին մասնակցողները արդէն անհետացած էին:

ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ

ԳԱՄՕ ԻՆՔԶԻՆԻՐ ԽԵՆԹ ԿԸ ՁԵԻԱՅՆԷ

1907ի Օգոստոսին, Գամօ Պերլին կ'երթայ: Դրպանին մէջ ունենալով Մերսքիի Ապահովագրական Ընկերութեան գործակալներէն մէկուն անձագիրը, Նոյեմբերին սկիզբները, գերմանական ոստիկանութիւնը զայն կը ձերբակալէ: Քովը կը գտնուի պայուսակ մը՝ զօրաւոր պայթուցիկներ պատրաստելու համար բաւական գործիքներով լեցուն: Իր սենեակին մէջ եղած խուզարկութեան հետեանքով, ոստիկանութիւնը երեսն կը հանէ զէնքերով լեցուն արկղ մը և հեռուէն բռնկումներ յառա-

Հացնելու համար ելեքտրական բարդեր:

Գամօ կ'ենթադրէ թէ մատնութեան մը զոհ գացած է: Բայց խուզարկութեան պատճառը ընկերոջ մը անխոհմտութեան հետեւանքն էր, որուն ըովէն Գամօի հասցէն գտած էին:

Գամօն «Ալլեմապիթ Քրիմինէլ Կերիխ» բանտը կը նետուի: Գերմաներէն չէր գիտեր, իսկ ռուսերէնն ալ անհասկնալի կը ձեացնէր, որը հարցաքննութեան պարագան շատ կը դժուարացնէր:

Փաստաբան մը, Օսկար Քոհն, կը ձգեն որ բանտարկեալին հետ չփման մէջ մտնէ: Ուշագրաւ պարագայ մը. Առաջին տեսակցութենէն իսկ, այս երկու մարդիկը, որոնք արտայայտուելու կարեւրութիւնը չունէին, իրարու վրայ շատ մեծ ազդեցութիւն կը գործեն:

Գամօ կը զգայ որ կրնայ բացարձակապէս վստահիլ Քոհնին և այս վերջինը կը տեսնէ որ արտասովոր անձնաւորութեան մը հետ գործ ունի և որուն ճակատագիրը զինք շատ կը հետաքրքրէ:

Շարժումներով, զիրար բաւական կը հասնընան, և այսպիսով պէտք չեն զգար թարգմանի, որուն գործակցութենէն խուսափելը խոհմտութիւն էր:

Գամօն դատապարտուած էր իւրեւ անաբեկիլ—անիշխանական, գործը կը դժուարանար նաեւ իր անցեալով, ան երկու անգամ բանտէն փախած էր ու այդ պատճառով՝ մահուան դատապարտուած: Դատաւարութիւնը, որ տեղի պիտի ունենար Պերլինի մէջ, կը սպառնար զինք ռուսական կառաւարութեան յանձնել:

Գամօ, անսալով Լ. Պ. Գրասինի պատուէրին, որ իրեն հասաւ Քոհնի միջոցով, սկսաւ ինքզինքը խենթ ձեացնել:

Ինչպէս գիտենք, ըստ կարելի կեղծումներէն (Simulation) մտային անհաւասարակչութիւն կեղծել ամէնէն դժուարինն է:

Հոգեկան հիւանդութեան բաղմամբիւ տեսակներ կան և իւրաքանչիւրը իրեն յատուկ ախտանշաններ՝ ու այս ախտանշաններուն երեւոյթները ունի: Բայց շատեր կ'ուզեն ինքզինքնին արտասովոր խենթ ձեացնել, բան մը որ ուժերու խիստ կեդրոնացում կը պահանջէ, շատ չանցած ուժաւթափ կ'ըլլան և ասիկա զիրենք անկարող կը դարձնէ իրենց յատուկ դերերը կատարեալ կերպով խաղալու: Դատական բժշկութեան պատմութիւնը կը ճանչնայ պարագաներ, ուր այս արկածախնդրութիւնը փորձուած է նոյն իսկ բժշկութեան հմուտ անձերու կողմէ, որոնք սակայն չեն կրցած այս խրթին գործը գլուխ հանել:

Յիմարանոցին մէջ, միջավայրը կը նուաճէ ջղային դրութիւնը և կը յառաջացնէ կամքի զօրեւ զացման յոգնեցուցիչ ձգտում մը, որ ոչ գելըրը, ոչ ալ ցնրեկը կը թուլնայ ու հետեւաբար կեղծողին անմիջապէս կորսնցնել կուտայ իր կորովը:

Վերջապէս, ան իսկական խենթ մը կը դառնայ ու ականայ կը հրաժարի իր դերը խաղալէ: Շատ քիչ անգամ, ամէնէն յիմարները կը յաջողին բժիշկները խաբել: Ընդհանրապէս, վեց շաբաթէն կամ առ առաւելն երկու ամիսէն կեղծողը կը խայտառակուի:

Այս բոլորէն վերջ, շատ պարզ է, որ եթէ Դամոյին տեղ ուրիշ մը ըլլար, իր ճակատագիրը, ուրիշ կէզծողներու ճակատագրէն պիտի չտարբերէր ու գուցէ քանի մը ժամէն, կամ քանի մը օրէն խաղը երեւան ելլէր:

Բայց Դամոն, շարունակ չորս ամբիներ այս խենթութիւնը կեղծելու հրաշքը ըրաւ, առանց իրաւ կանոնութիւնը երեւան հանելու: Այս հրաշքը կատարուեցաւ շնորհիւ իր բացառիկ յատկութիւններուն:

Դամո, ֆիզիքական ուժի ամբար մը, զօրաւոր միաժ և գերմարդկային համբերութիւն ունէր: Բայց ան ունէր մանաւանդ երկաթեայ կորով մը: Դաժան ատելութիւն՝ դէպի իր քաղաքական թշնամիները: Ու այս ատելութիւնն էր, որ իրեն պէտք եղած ուժը կուտար բոլոր տառապանքները կրելու:

Յաճախ իր արժանապատուութիւնը կը զոհէ յեղափոխութեան համար և բոլոր այն կատակերգութիւնները որ խաղալ կը ստիպուի այդ չորս տարիներու ընթացքին, իր հպարտ բնութիւնը նշաւաստացումի կ'ենթարկէ ուրիշներու առջև:

Իր կեղծ հիւանդութեան առաջին օրէն իսկ, երբ կը սկսի գայթակղութիւն ընելու, պոռալու, հագուստները պատռելու, հսկիչները ծեծելու, զայն կը փոխադրեն խցիկ մը:

Զայն մերկ վիճակով ինը օր կը ձգեն մաշքանի մը մէջ, ուր օդին աստիճանը գերօյէն վար է:

Պաղ չ'առնելու և չ'հիւանդանալու համար՝ պէտք էր միշտ շարժումի մէջ ըլլալ:

Ինը օր վերջ զայն իր սովորական սենկալ կը կը տանին, ու տեսակցութիւն մը կ'ունենայ Քոհնի հետ, որուն ճարպիկօրէն և անդգալիօրէն կը հասկնէ թէ առողջութիւնը տեղն է:

Դամոն իբր կատաղի խենթ հիւանդանոցին հոգեբանական բաժինը կը փոխադրեն, ատեն մը զայն փորձելու համար: Օսկար Քոհնիի խնդրանքով զինք կատաղի բանտարկեալ խենթի մը խնամակալ կը կարգեն:

Այս փորձութիւնը վեց ամիս կը տևէ: Վեց ամսուայ ընթացքին, Դամո չի քնանար:

Հանգչելու համար, անկիւնի մը դիմացը կը կենայ ու յաջորդաբար մէկ ոտքը կամ միւսը վեր կ'առնէ ու կը մերժէ ոեւէ մնունդ առնել:

Այն ատեն զայն կը կերակրեն խողովակի մը միջոցով, զոր կ'երկնցնեն մինչև ստամոքսը, կղակները բռնի ուժով իրարմէ բաժնելով: Այս գործողութեան ընթացքին, քանի մը ակումներ կը կոտրին: Աւելի վերջը, Դամո կը յայտնէ թէ այս կաթնակերութիւնը (որոյհետև միայն կաթ կը խմէր) իրեն շատ օգտակար եղած էր:

Ան երբեք չէր յուսահատեր: Ամէն մէկ փորձառութեան, անիկա խաղ մը կը գտնէր:

Օր մը, մազերուն կէսը կը կտրէ, պզտիկ խուրձեր կը կաղմէ, ու անկողնի մը վրայ զանոնք կ'ըր կ'ըր կը շարէ: Այս տեսնելով բժիշկներու հսկիչը սարսափի աղաղակներ կ'արձակէ: Զբեգիւն:

Երբ վստահ կ'ըլլայ, որ վարձութիւնը կը հսկէ իր վրայ, ինքզինքը կը կախէ և հսկիչը կ'ա-

զատէ զայն: Անգամ մը իր կերակուրի ամանին մէջ ոսկոր մը կը գտնէ, զայն կը սրցնէ և զիւնները ձախ բազուկին չնչերակները կը ծակէ:

Երբ իրեն օգնութեան կը հասնին, ու արիւնը կը դադրի հոսելէ, մահամերձը ուշգիւ կուգայ. ան կողիւնը, նոյն իսկ խցիկին տախտակամածը, արիւնով ողողուած կը գտնեն:

Թերեւս բժիշկները կասկածէին թէ կեղծաբարի մը հետ է գործնելին, բայց այն բոլոր տառապանքները որ բանտարկեալը կրեց այս վեց ամիսներու ընթացքին այդ կասկածը կը փարատէին:

1908 թիւի Յունիսի վերջը, Պիւխի յիմարանոցը կը փոխադրեն Գամօն, Պիւխի մօտերը, ուր կը մնայ մինչև 1909 թիւի Մարտը: Այս հաստատութիւնը Գամօն համար տաժանելի յիշատակներով լեցուն է: Բայց հոս ալ իր բարի տրամադրութիւնն ու անվերելիութիւնը չեն լքեր զինքը: Զայն կը դնեն Պիւխի յիմարանոցը, սրահի մը մէջ, ուր տասը կատաղի խենթեր կային:

Հսկողութիւնը շատ աշուրճ պէտք էր ըլլար, որովհետև անոնք ժամանակնին կ'անցնէին զիրար խածնելով, կռուելով, զիրար հարուածելով: Գամօն բաւական ատեն կ'անցնէ այս հաճելի միջավայրին մէջ, որ վտանգաւոր չէր թուեր իրեն:

Վերջը զայն աւելի հանդարտ բաժնի մը մէջ կը փոխադրեն:

Բայց հոն ալ, անզգայ, երբեմն թշուառ, երբեմն ծիծաղելի յաճախ սարսափազգու և միշտ

անակնկալ ու դժնդակ տեսարան մը ներկայացնելու պատրաստ էակներու մէջ ապրիլը ծանր փորձարկութիւն մըն էր:

Փախուստի ոչ մէկ կարելիութիւն, ու Գամօն ատկէ դուրս ելլելու յոյսը կը կորսնցնէր հետզհետէ: Պիւխի յիմարանոցին մէջ, Գամօն կ'ուսուսնայ սիրէ զինք շրջապատող հիւանդները: Անոնց մէջ, մօրֆինամով բժիշկ մը կար, որուն ծնողքը զինք հոն դրած էին, որովհետև ան ոչ թէ իր ունեցածը կը վատնէր այլ այդ նշանակալի համար ոչինչ կը խնայէր:

Այս բժիշկը կը խօսէր այնպիսի հիւանդներու հետ, որոնք աւելի կարող էին զինքը հասկընալու և անոնց կը ճանչցնէր հոգեկան հիւանդութեանց զանազան ձևերը, անոնց օրհանգիստն ու յատկանշական գծերը: Գամօն կ'աշխատէր այս բացատրութիւնները հասկնալ և ըմբռնել:

1909 թիւի Մարտին Պիւխի հիւանդանոցի վարչութիւնը կը ծանուցանէ թէ հոգեկան հիւանդութենէ վարակուած Anarchiste - Terroriste Պետրոսեանը, այժմ բաւական դոստոյնցի վիճակ մը ունենալուն համար կրնայ բուսաբանական աշխատանքներ կատարել:

Գամօն Ալթ-Մօպիլթ բանտը կը փոխադրուի նայ՝ այս անգամ հետեւելով գիտութեան օրէնքներուն:

Ապրիլ 16ին զայն դարձեալ Պիւխի յիմարանոցը կը տանին:

Ան հնօրեայ մտային հիւանդութենէ մը

տառապողի դերը կը խաղայ, որ յատկանշական է, տեղ տեղ մորթին անդգայնութեամբը: Այս տեսակ հիւանդութիւններ անդգայնութիւն կը կոչուին:

Գամօն կատարեալապէս այդ հիւանդութեան յատուկ շարժումները, քալումները եւն, կը կատարէ կատարեալ ճշգրտութեամբ: Բժիշկները՝ կասկածելով այս հիւանդին շարժումներուն արուեստականութեան մասին, կը փափաքին զինք անգութ փորձերու ենթարկել: Անոր եղունգներուն տակ գնդասեղներ կը խոթեն, մարմինը կ'այրեն հալել, հալել: Ան ամենայն հանդարտութեամբ, առանց լալու, առանց ցաւի նշաններ ցոյց տալու, այդ տանջանքները կը կրէ:

—Խանձի հոտը անտանելի էր — կ'ըսէր ան վերջերը:

Բժիշկները, գիտուններն ու բրօֆէսօրները երբէք չէին տեսած մարդ մը, որ կարենար այդպիսի տառապանքներու դիմանալ:

Կամայ ահամայ, հակառակ բիբերէն յայտնուող հակադեցութեան, ստիպուեցան այն եղբակացութեան յանգիլ թէ իրենց քննութեան ենթարկը ողորդ իրապէս կարծուած հիւանդութենէն վարակուած էր:

Այս ողբերգական շրջանին մասին ոչ միայն Գամօյի եւ Ոսկար Քոհնիի պատմութիւններն ու յիշատակները կան այլ եւ վաւերաթուղթեր, Գամօի ենթարկուած փորձերուն արձանագրութեան էջերը, հիւանդանոցին մէջ:

Մենք անոնցմէ մի քանի հատուածներ պիտի

արձանագրենք, որովհետեւ անոնք կը ներկայացնեն այն մթնոլորտը, որուն մէջ Գամօն իր կեանքը ապահովելու համար ստիպուեցաւ պայքարել:

1908 Փետրուար 7. Կենթարկուի չարչարանքներու, անկիւն մը քաշուած՝ չի պատասխաներ:

Փետրուար 13. Կը հառաչէ, կուլայ ու կը մերժէ ունէ մնունդ առնել:

Յունիս 19. Գլխու ցաւէ կը տառապի, յաճախ կը կրկնէ. «Երբ մեռնին, ա՛լ չեն ապրիր»:

Յունիս 23. Պիտերուն մէկ մասը փրցուցած ու զանոնք իր ընկերներուն ղրկելու փափաքը յայտնած: Յաճախ կուլայ, ուստիքն ու գերմաներէն լեզուներով կ'անարգէ Պերլինի ոստիկանութիւնը, կ'ըսէ թէ Սպանիացի հետախուզիչներէ կը չարչարուի:

Յունիս 29. Պիւս կը փոխադրուի ու կը հարցաքննուի:

Հարցում.— Անուննի՞դ:

Պատասխ.— Սիմօն Արչակովիչ Տէր Պետրոսեան:

Հարց.— Ի՞նչ է ձեր դաւանանքը:

Պատ.— Հայ եմ ես: մեր դաւանանքը օրթօտօքսներու դաւանանքէն շատ չի տարբերի:

Հարց.— Ձեր ընտանիքին մէջ հոգեկան հիւանդութենէ տառապող եղած է:

Պատ.— Մանկութեան մէջ թուեց հայրենասէր մըն էի: Մօրաքորս շատ ջգպին էր:

Հարց.— Ի՞նչ հիւանդութիւններ անցուցած էք ձեր մանկութեան ատեն:

Պատ.— Երբ պղտիկ էի, յօժար կամքովս քաջախ կը խմէի եւ շատ կը հազայի:

Հար.— Ինձի Սկզբնային գետերէն մին ըսէք, որ դէպի հիւսիս կը հոսի:

Պատ.— Ամուրը, Թօպոլ... Բոլորը մոռցած եմ: Առաջ, քարտէսին վրայ, ինչ որ ինձի կը հարցնէին, աչքերս գոց կրնայի ցուցնել:

Հարց.— Քանի՞ գաւառներ կան Ռուսիոյ մէջ:

Պատասխան չկայ:

Հարց.— Վորկա գետին ողողած քաղաքներէն մէկուն անունը տուէք:

Պատ.— Ասթրախան:

Հարց.— Որքան բնակչութիւն կայ Ռուսիոյ մէջ:

Պատ.— Երկու միլիոն (խնդալէն կը մարի) բայց ոչ, կատակ կ'ընեմ, երկու հարիւր միլիոն:

Հարց.— Ի՞նչ գիտէք Գաթէրինի մասին:

Պատ.— Այդ հրէշին մասին չեմ ուզեր խօսիլ:

Հարց.— Մեծն Պետրոսի մասին ի՞նչ գիտէք:

Պատ.— Ռուս ձար մըն է:

Հարց.— Եկեղեցի կ'երթայի՞ք առաջ:

Պատ.— Ո՛հ, ես իմ անձնական Աստուածն ու նիմ: Ես զինւորական աստուածը կ'ատեմ: Իմ դաւանանքս Սոցիալիստական Պետութիւնն է: Ես կը հաւատամ Քարլ Մարքսի և Էնկէլսի:

Գաւառներու հիւանդանոցներն ու ապաստանարանները Armeen Direktionի հսկողութեան են: Թարիւղած ըլլալով, այս հաստատութիւնը կը պահանջէ որ Գամօն ռուսական իշխանութեան յանձնեն, պատրուակելով թէ օտար հիւանդ մը պէտք է որ գերման ժողովուրդի հաշուոյն ապրի:

Հակառակ Ռսկար Քոհնի ընդդիմութեան, 1909 Օգոստոս 4ին, Վրէշէն Սթրէլքովօյի կայարանին մէջ ռուս ժանտարմաներու կը յանձնեն զայն: Ան Թիֆլիս կը փոխադրուի, զինւորական ատեանէ մը դատուելու և Մեթիսի դղեակին մէջ բանաարկուելու համար:

Հիմա պէտք էր Գամօն պաշտպանել ռուս կառավարութեան անմիջական և անգուլթ վրէժխնդրութենէն. Քոհն Վօրլերցի մէջ յօդուած մը կը գրէ որ լաւ արձագանգ կը գտնէ գերման ազատական մամուլին մէջ: Իր կարգին հերլէ, գերմանական կառավարութեան դէմ կատաղի պարսաւազիւր մը կը հրատարակէ, յետադիմական Ռուսիոյ իբր քաղաքական յանցաւոր, խենթ մարդ մը յանձնելուն համար:

Այսքան աղմուկին մէջ, ռուս կառավարութիւնը չէր կրնար այս վտանգաւոր յեղափոխականը կախել:

Առաջնորդները կը ստիպուին այս գործով զբաղիլ ոչ թէ խեղճ հիւանդին գլխաւորուն, այլ՝ Արեւելի մէջ քաղաքական գայթակղութենէ մը խուսաբելու համար: Այս վախը երևան կուգայ ներքին Գործոց նախարար Սթոլիպինի մէկ նամակովը, որ ուղղուած էր Կովկասի փոխարքայ Վորոն ցով-Պաշքովի:

Գաղտնի

Պարոն Կոմս,

«Այս տարուան Ապրիլ 27 թուակիր նամակով մը Արտաքին Գործոց նախարարը ինձի կը յայտնէ թէ Գերմանիոյ գեմիկրատական մամուլը կը հետաքրքրուի ռուսական հպատակ Արչակովի հակա-

տագրով, որ Թիֆլիսի մէջ պիտի դատուի, 1907ին պետութեան գանձը փոխադրող կառքին վրայ յարձակելուն պատճառով:

«Ֆորվարտ» եւ «Յայթունկ» գլխաւոր օրկանները, յանցաւոր կը գտնեն Գերմանական ոստիկանութիւնը, որ Միլքսի Արչակովը, հաղիւ հոգեւոր ժական հիւանդանոցէն դուրս ելած, Ռուսական իշխանութեան յանձնած է:

«Այն ամբաստանութիւնները՝ որոնց ենթադրաբար Գերմանական կառավարութիւնը, պիտի կըրկանազատուին եթէ Միլքսի մահուան դատապարտուի, եւ ներքին նախարարը կը վախճայ, որ ասիկա կրնայ գէշ հետեանքներ ունենալ Ռուսոյ համար, Anarchisteները իրենց տէրութեանց յանձնելու տեսակէտով:

«Աւելիքէն կ'օգտուիմ Ձեր վսեմափայլութեան իմ յարգանքի եւ անձնուիրութեան գագացումներս յայտնելու»

Փ. Սթոլիֆին

7 Մայիս 1910

Նօ. 91104

ՅԻՄԱՐԱՆՈՅԷՆ ՓԱՌՈՒՍՏԸ

Թիֆլիսի մէջ, Գամօի մտային հիւանդութեան մասին վկայութիւններ ըրած էին: Այս վաւերութեամբ կարեւոր ստորագրութիւններ կը կրէին եւ զինւորական ատենի օրինաւոր բժիշկները ստիպուած էին անոնց կարեւորութիւն տալ: Ունկնդրութեան օրը դատարանին սրահը եւ նրբանցքները լեցուած էին: Թիֆլիս քաղաքը շարժումի մէջ էր: Ամէն ոք կ'ուզէր տեսնել այն երեւելի ազգային հերոսը, որ այնքան պայքարած էր գործաւոր դասակարգին համար:

Բայց աւա՛ղ... Տեղաբանը սրտաճմլիկ էր: Նիւհար, հիւանդանոցի պատուաճառ պուշ մը հագած, տժգոյն, խռոր աչքերով, որոնց նայուածքը կը չըջէր առանց մէկը ճանչնալու:

Շատեր կուլային:

Սրահին մէջ կը մտցնէին զայն եւ կ'առաջնորդէին դէպի այն սեղանը՝ որուն շուրջ դատաւորները վեհափառօրէն բազմած էին:

Գամօ ոչ ոք կը ճանչնայ: Ծոցէն կը հանէ վաւրա ճնճուկը, զոր ընտանեցուցած էր բանտին բռնաբարանը եղած ատեն ու սեղանին վրայ կը պտտցնէ: Իրեն եղած հարցումներուն չի պատասխաներ: Իր ճնճուկին կեր կուտայ: Քիչ վերջը, գլուխը կը բարձրացնէ ու դատաւորներէն մէկուն ապուշ ժպիտով մը՝ կտոր մը հաց կ'երկարէ: Այս արարքը շատ գէշ կ'ազդէ ժողովուրդին վրայ: Հոն

են դատապարտեալին քոյրերն ու լիզ մօրաքոյրը, որոնք կը համոզուին թէ իրենց սիրելի եղբայրը իրապէս խնեթեցած էր:

Դատապարտեալը դուրս կը հանեն: Զինուորական ատենանը անհրաժեշտ կը նկատէ կրկին փորձի ենթարկել զայն, Մեթեխի բանտին հոգեբուժաւ կան բաժնին մէջ: Հոն տարի մը և չորս ամիս կը մնայ: Այս շրջանին, հիւանդութեան էջերը, հետեալ հետաքրքրական պատկերը կը ցուցնեն:

«Ենթական 1910 Դեկտեմբերին 21ին Մեթեխի դղեակէն պահականոց կը տարուի, ոտքերը շղթայուած, զօրքերու հսկողութեան տակ: Ան ձեռքին մէջ եկքանիկ մը (chardonneret) ունէր զոր շատ կը սիրէր և կ'անուանէր Պղտիկ Պետրոս: Երբէք չէր ուղեր անկէ բաժնուի: Միջահասակ է, գոհացուցիչ կերպով սնունդ առած կ'երեւայ: Դէմքի յիմար ու մեռած արտայայտութիւն մը ունի, իրեն ուղղուած հարցումներուն պատասխանները անկապակից են, ու կարծես չի հասկնար թէ ո՞ւր կը գտնուի և ինչո՞ւ համար: Առանձին սենեակի մը մէջ կը գրուի և եկքանիկը ձեռքէն կ'առնուի:

«Դեկտեմբեր 23ին, ենթական հանգարտ, խաղաղ և կորովազուրկ է: Մորթին զգայնութիւնը նուազած է: Երբ զօրաւոր կերպով միտերը կը ճմլուին, ոչ մէկ ցաւի արտայայտութիւն կը յայտնէ ու ընդհանուր կերպով անտարբեր կ'երևի այն հարցաքննութիւններուն հանդէպ, որոնց կ'ենթարկուի յաճախ:

«Դեկտեմբեր 24. ենթական իր խցիկին մէջ ամբողջ օրը կ'երթեկեկէ, կ'երգէ, կը սուլէ, սիկարէթներ կը փաթթէ ու ոչ մէկ բանով կը հետա-

քըքրուի: Ծառայող բժիշկէն գիրք մը կ'ուզէ, ուրուն մէջ պատերազմական բաներ ըլլան: Ուզածը կը տրուի, բայց չի կարդար: Կը պատմէ թէ 4.000.000 պահուած դրամ ունի թիֆլիսի արուարձաններէն մէկուն մէջ, բայց կը մերժէ տեղը ըսել: Դիշերը երկար ատեն անքուն կը մնայ, մէկ կողմէն միւսը կը դառնայ իր դժգոհութեան տեական արտայայտութեան մէջ, յաճախ կը չեչտէ եկքանիկէն բաժնրւած ըլլալը և կ'ուզէ որ զայն իրեն վերադարձնեն, որովհետեւ շատ կարեւոր ըսելիքներ ունի անոր:

Յունուար 5.— Առտուն՝ բժիշկին այցելութեան ատեն ենթական կը յայտնէ անոր, թէ երկտառարդ մարդիկ, այլ և կ'են, կուգան զինք տեսնելու խցիկին մէջ և կը խանգարեն իր հանգիստը: Բժիշկէն կը խնդրէ, որ ճար մը խորհի ասոր, ապա թէ ոչ ինք անձամբ կրնայ կարգադրել անոնց հաշիւը: Ամբողջ օրը կ'երթայ, կուգայ խցիկին մէջ, ինքզինքը ուրախ կը ցուցնէ, բնաւ չի մտահոգուիր թէ յիմարանոցի մէջ է: Ընդհակառակը իր երկաթները զինք կը զբոսցնեն և երգած ատեն շղթաները իրարու կը զարնէ:

Յունուար 9.— Ենթական ջղային կ'երևի, տեղը չի կենար, կ'երգէ, կ'ըսէ թէ բարձր երգելով իրեն կը կանչէ իր սիրելի թուհիները, որոնք զինք կատարեալպէս կը հասկնան: Վայրկեան մը կը լռէ, վերստին երգելու և խուցիկն մէջ կրկին երթեկեկու համար: Իրիկունը անկողին կը մտնէ, բայց ամբողջ գիշերը չի քնանար: Կը թուի թէ խորասուզուած է կուռի խումբին պիւտձէի գործին մէջ, զոր ինք կազմակերպած է և որ կը գտնուի թիֆլիսի արուարձանին մէջ, ոչ գիրք կը կարդայ:

ոչ թերթ, ու ընդհանրապէս ուէ բանով չի հետաքրքրուիր:

Յունուար 13. Տրամադրութիւնը տխուր է և երեւոյթը ընկճուած: Երբեմն կը սկսի լալ, ճչալ, հառաչել, յաճախ մահուան մասին կը խօսի:

«Իմ կռուի ընկերներս ջարդուեցան այն վատերուն ձեռքով, որոնք զիս արգելափակեցին այս տեղ: Ա՛լ ապրիլ չարժեր, հարկւր տարիէն աւելի պէտք էր ապրէի, բայց ահա մեռնելու պատրաստ եմ:»

Յունուար 21. Փոփոխական տրամադրութիւն. երբեմն տխուր, երբեմն զուարթ: Իր օրը կ'անցնէ խցիկին մէջ, կ'երգէ, կը սուլէ, ինքնիւրեն կը խօսի, սիկարէթներ կը պատրաստէ, հացի փշանքներ կը չաղէ կենդանիներ շինելու համար: Կանուխ կը պառկի, բայց չի քնանար, բաներ մը կը մտմտայ, կը ծխէ:

Մարտ 2. Ենթական հանդարտ է: Բժիշկին ըսած է թէ 10 ՇՆով Սիպերիա պիտի անցնի, Ամերիկա երթալու համար, թէ Սիպերիոյ և Ամերիկայի միջև սառած գետ մը կար: Զարմացած է թէ իր անունը սորված ու բարձր ձայնով արտասանած են և ինք լսած է պատին ետէէն «յստակօրէն կնկայ ձայն մը լսեցի որ իմ անունս կուտար»: Երբ փորձերու շրջանին կը հասնին, Գամօ Միքայելովսիկի հոգեբուժարանը կը տարուի: Թիֆլիսի բժիշկները զայն անդարմանելի կարծած էին: Հոս է որ Գամօ իր փախուստի ծրագիրը կը յղանայ և կը գործադրէ:

Ան, արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցութեան մէջ կը գրուի, բանտին երկտասարդ պա-

հակներէն ժան Պրակինի միջոցաւ, որ կը հիանար Գամօի վրայ: Այս պահակն է որ նամակներ կը փոխադրէ Գամօի և Գօթէ Զէթզածէի միջև որ կը կազմակերպէ Գամօի փախուստը, իր ամենասիրելի քրոջը՝ ձիւլաբայի հետ:

Կամայ աւամայ Պրակին ընտանի հիւրը կը դառնայ Գամօի քոյրերուն, որոնք փախուստի կազմակերպութեան մասնակցելու իր որոշումը կը քաջալերեն: Մինչ Գամօ, իրեն յատուկ աջնուութեամբ մը Պրակինին կը յայտնէ այն ամէն դժուարութիւնները, որ իրեն կը սպասէին, ապագային աջակցելու:

Ինչ որ ալ ըլլար փորձին արդիւնքը, Պրակին չէր մտածեր նահանջել: Պէտք չէ խորհիլ որ դրամն էր (միայն այդ քանի մը հարկւր բուպին) իր որոշումին մէջ զինք հաստատ պահողը, որովհետեւ Գամօն մատնելով, անկասկած, Պրակին կըրնար փայլուն ապագայ մը ունենալ:

Միքայելովսիկի հիւանդանոցին հոգեբուժական բաժինը կառուցուած է կուր Գետին եղբրքը, ոչ շատ հեռու վերէյսքի կամուրջէն: Վերնայարկին պէտքարանի պատուհանը միւս բոլոր պատուհաններուն պէս երկաթէ ձողով ամրացած էր ու գետին վրայ կը նայէր: Այդ պատուհանէն էր որ կարելի պիտի ըլլար փախիլ և ասոր համար քիչ մը գործողութեան ենթարկել պէտք էր ձողերը: Գամօ գործի կը սկսի:

Պաշտօնէութիւնը չի զարմանար երբ կը տեսնէ որ Գամօ յաճախ ու երկար ատեն հոն կը մնայ: Անոնք որ խենթերու ծառայած են, գիտեն

թէ անոնք ժամերով, խորշի աշխատանքներով զբաղելու սովորութիւնն ունին: Գամօն այս զբժարադրներու բարձրը ուսումնասիրած էր, և այնքան լաւ կը խաղար իր դերը, որ երբէք անապակաւ կարելի չէր բերել, այն վայրկեաններուն, երբ հակուութիւն չեն ընել, պզտիկ շեղում մը, որ Պրակինը բերած էր, Գամօն կամաց կամաց պատահանին ձողը կը մաշեցնէր: Այս աշխատանքը երեք ամիս կը տևէ: Փախչել, որոշուած օրը, կ'ինցածէ Գամօնը կը զրկէ խմորեղէն մը, որուն մէջ թմրեցուցիչ մը զրած էր, պահակները քնացնելու համար: Այն ժամուն, երբ ամբողջ հիւանդանոցը, ամառուան սաստիկ տաքէն ընկճուած, յետմիջօրէի հանգիստին մէջ կը մխրճուի, Գամօն կը քակէ ոտքին շղթաները զօրս առաջուց բարակեցած էր, հագուստները կը փոխէ, Պրակինին բերածները կը հագնի ու երբ կուր գետի միւս կողմէն արուած նշանը կը տեսնէ, W. C. ի պատահանէն դուս կ'ելլէ և պարանէ մը կը կախուի վար իջնելու համար: Սակայն պարանը մաշած ըլլալուն կը փրթի, և Գամօն երեք ու կէս մէթը բարձրութենէ մը խիճերուն վրայ կ'իջնայ: Բայց անմիջապէս ոտքի կ'ելլէ, գետին ճիւղաւորումներէն մին կ'անցնի, հասնելու համար աւազաթումբի մը որ իրեն կը թոյլատրէ կամուրջ հասնիլ և վերջապէս միւս եզերքը, ուր Գօթէն զայն կ'առնէ և առաջուց պատրաստուած յարկաբաժին մը կը տանի, քանի մը օր վերջ, Գամօն աւելի վստահելի տեղ մը կը փոխադրեն: Այս պզտիկ տունը, որ լերան մը մէջ, ալիքներով չըջապատուած էր և կը

պատկանէր տեղացի պաշտօնեայի մը, որ մեկուսացած կեանք մը կ'ապրէր, և վստահութիւն կը ներշնչէր: Իրմէ և Գամօնէն զատ, ոչ ոք կար այդ բնակարանին մէջ: Գամօն հոն մէկ ամիս կը մնայ: Մեկնելէն առաջ, որպէսզի տանտէրը յետագային անախորժ բաներու չի հանգիպի, մեծ խնամքով կը պահէ այն բոլոր նշանները որոնք կրնային իր հոն ապրած ըլլալը մատնել: Բայց գաղտնիքը լաւ պահուած էր և տան տէրը երբէք չի մտահոգուեցաւ:

Ձիւնորական դատարանը երբ կը տեղեկանայ Գամօն փախուստին, կը կատղի և բարկուած թեամբ կը պարտաւէ հիւանդանոցին բժշկապետը:

Այս վերջինը, ինքնարգարացման համար կը յիշեցնէ աննախընթաց ճարակաւութիւնը այն կեղծարարին որ յաջողած էր խարել նոյն խկ Պերլինի գիտուն բրօքէսէօրները:

Բայց, այսպէս թէ այնպէս, բանտարկեալը փախած էր: Պէտք էր զայն վերստին ձերբակալելը Ամէն կարելի միջոցներ ի գործ դրուեցան նպատակին հասնելու համար: Բաղաքը կը չըջապատուի: Լուրջ հակուութիւն մը կը հաստատուի Լաղաքին կայարանին ու զոներուն վրայ:

Ամէն օր, Միդլէթի պողոտան տանող փողոցի մը մէջ, երեսն կուգան լիսէ յաճախող, հեծեկանիւ նստած խումբ մը մանչեր և աղջիկներ: Ընտելոթեան աղղակները կրնային սթափիլ այս երիտասարդութեան յեղաշրջումը տեսնելով: Երբեմն հեծեկանիւ նստողներէն մին, կը մոռնար ու սահմանը կ'անցնէր: Զայն կը վերադարձնէին պոռալով:

«Արգիլուած է, վերադարձէ՛ք»։ Երբ կը տեսնես բան մը, որ ամէն օր կը կրկնուի, այլևս ուշադրութիւնդ չստ չի գրաւեր։

Զինուորները ա՛լ այս խումբով չէին զբաղիր և երբ օր մը հինգ հեծեալներէն մին սահմանը կ'անցնի, կ'անհետանայ և մնացեալ չորսը քաղաք կը մտնեն, ու ոչ ոք կ'անդրադառնայ եղած փոփոխութեան։

Լիւեականի մը վերածուած՝ Գամօ դէպի Mizkhet կը յառաջանայ այս անգամ ալ Kotli կողմէ ընդունուելու համար։

Քաղաքին մէջ տօնահանդէս մը կայ, հարսանիք մը տեղի պիտի ունենայ, և արդէն հիւրերը գինովցած՝ ասդին անդին կը վազվզեն, կ'երգեն, կը պարեն, իրենց ազգային նուագի ընկերակցութեամբ։

Սովորութիւնը այնպէս է որ ամէն հրաւիրեալ հիւր բարեկամ մը տանելու իրաւունք ունի Գամօն, իր լիւեականի տարազը մէկդի կը ձգէ, ազգային հագուստ մը կը հագնի և ահաւասիկ ամբողջին մէջն է։

Իրիկունը հիւրերը կը ցրուին։ Շատեր դէպի կայարան կ'ուղղուին։ Գամօն առանց արգելքի վազոն մը կը ցատկէ Պաթում երթալու համար։ Վերջին արգելք մըն ալ Պէտք է շոգենաւ մը մտնել։ Առանց նշմարուելու օտար նաւահանգիստ մը պէտք է հասնիլ։ Պայքարի ընկերներու խումբ մը, Պաթումի մէջ, նաւազներու գործակցութեամբ, նաւու մը լցարանին մէջ, տակառներու և սնտուկներու մէջ կը պահեն Գամօն և այսպէս ժանտարմանե-

րու հետախուզիչ աչքէն կը խուսափի։ Գամօ Բարիզ կը մեկնի, Լենինի հետ տեսակցութիւն մը ունենալու և իր բացակայութեան ժամանակ տիրած կացութեան ծանօթանալու համար։

Լենին իրեն ամէն ինչ կը տեղեկացնէ։ W. R. Kroupskaya հետեւեալ ձեով կը նկարագրէ այն այցելութիւնը, զոր Գամօն իրեն տուած էր,

«Գամօն ինձմէ խնդրած էր, որ իրեն նուէ գնեմ, Մեր Բարիզեան Սալօն խոհանոցներուն մէջ նստած, ան նուշերը կ'ուտէր և մեզի կը պատմէր իր ձերբակալութիւնը և Պերլինի մէջ ինքնաչարչարանքի տարիները և իր ընտելացուցած ճնշողի մասին, որ բանտին մէջ զինք կը զբաղեցնէր։ Լենին զայն մտիկ կ'ընէր և գութի անհուն զգացում մը կը տածէր դէպի այս անվահար մարդը, որ կորովի սիրտ մը ունէր և պատրաստ էր ամէնէն դժուար հերոսական գործերը ընելու։

Հիմա, հաղիւ բանտէն ազատած, չէր գիտեր ինչ բանի ձեռնարկելու։ Երեւակայական մեծ գործերու ծրագիրներ կը պատրաստէր։ Լենին կը քննարկէր անդալիօրէն զայն բերել իրագործելի աշխատանքներու, զբաղան գետնի վրայ և անոր կը խօսէր Ռուս գրականութիւնը փոխադրելու մասին։ Վերջապէս կ'որոշուի որ Գամօն Պելճիքա երթայ գործողութեան հնթարկուելու համար։ Աչքը շիւ եղած էր ու լրտեսները կրնային զայն ճանչնալ։ Լենին, Գամօի վերաբերուն աչքէ կ'անցնէ և անոր կը հարցունէ։ Ուրիշ աւելի տաք պահող վերաբերում մը չունի՞ք, որովհետեւ նաւուն կամուրջին վրայ տնտած

ատեննիդ պաղ կ'առնէք»:

Լենին, ինքն իսկ, երբ նաւով կը համբարդէր միշտ կ'երթեկէր կամրջակին վրայ: Երբ կը հասնէր այդ Գամօ ուրիշ վերաբերու չունի, իր մոխրագոյն բամպակէ մանթօն անոր կուտայ: Լենին շատ կը սիրէր զայն: Իր տեսակցութիւնն ու անոր սիրալիր ընդունակութիւնը, քիչ մը կը հանդարտեցընէին Գամօն:

ՉԵՐԲԱԿԱԼՈՒՄ ԹԻՖԼԻՍԻ ՄԷՉ

ՏԱԺԱՆԱԿԻՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Գամօ արեւմուտքի խաղաղ մթնոլորտին մէջ, չի կրնար երկար ատեն ապրիլ: Օտարականի կեանքը իրեն շատ չի յարմարիր: Աշխատանքի, կուռի ծարաւի էր: Չէր ուզեր պարտուած ըլլալ, այլ շատ ընտանեկ մարտնչիլ միշտ միեւնոյն միջոցներով:

Փանի մը ամիսէն, բաւական տուողացած՝ Գամօ Կովկաս կը վերադառնայ: Յեղափոխական շարժումը նոր փուլի մը մէջ կը գտնէ, յետագիւմութիւնը դեռ ընկճուած չէր, բայց արդէն յետադարձական շարժման վերելք մը կը նախդգացուէր, գործաւոր դատարարը կորովի էր և նոր թափով մը կուռի կը պատրաստուէր, ամբողջ երկրին մէջ քաղաքական ընդհանուր գործադուլներ կը պայթէին, ինչպէս փոթորիկէն առաջ փայլակներ կ'ափօսէն երկինքը:

Լենայի գործաւորներուն ջարդը (1912 Ապրիլին) միլիոնաւոր աշխատաւորներու հոգիին մէջ ցասում առաջ կը բերէ ու տեղի կուտայ զանգուածային գործաւորական նոր շարժման մը, որ փորձառու դարձած էր, տարուած յաղթանակներով և պարտութիւններով:

Այս միջոցին Պօլէվիկները իրենց շարքերը զօրացուցած էին, շնորհիւ այն կուռին զոր մղած էին ամէն կարգի հաշտուողականներուն դէմ:

1912ի Յունուարին, Բրակայի մէջ տեղի ունեցած ժողովին, անոնք պատահապաշտներու հետ ամէն կապ խորտակած՝ և անկախ կուսակցութիւն մը կազմած էին:

Միեւնոյն ժամանակ, կուսակցութիւնը իր շուրջ կը հաւաքէր և իր հակակռօն տակ կ'առնէր գործաւոր դատարարի մեծամասնութիւնը, ի գործ ղենելով պայքարի բոլոր գաղտնի ձեւերն ու հնարամտութիւնը: Միւս կողմէ օգտագործելով բոլոր կամութիւնը՝ Միւս կողմէ օգտագործուած էին, այդպէս ընկի միջոցները, որոնք արտօնուած էին, այդպէս սկսելով Տումայի ատեանէն մինչև գործաւորական թողապրուած կազմակերպութիւնները և սենտրլալներու յաղթանակները: Վերջապէս պօլէվիկ լէկալ թերթի մը հրատարակութիւնը:

Կուռի նոր ձեւերը զանգուածներու ծոցէն նոր մարտիկներ կը պատրաստէին, բանւոր դատարարը Պօլէվիկ կուսակցութեան բաղմամբիւ նոր քատեր (պատրաստուած կուսակցականներ) տուած էր: Բայց կուռի համար մարդ գտնելը դիւրին չէր, որովհետև զանգուածային շարժումը, որ լայնօրէն տարածուած էր, դեռ իր վերջնական կէտին, ղենեալ

ապստամբութեան, կամ քաղաքացիական բացառաշատ կռուի չէր հասած:

Գամո նախ կը ստիպուի ռազմիկներ վնասել, իր հին զէնքի ընկերներուն մէջէն: Բայց անոնցմէ քիչեր կային:

Ոմանք յեղափոխական շարժումը լքած էին, ուրիշներ մեռած, աքսորուած կամ բանտարկուած:

Գամո կը զինուորագործէ աւելի երիտասարդ ընկերներ, որոնք կուսակցական պայքարի փորձառուութիւն չունէին տակաւին: Անոնց հետն է որ 1912ին՝ Kodjorի ճամբուն վրայ, զրամով լեցուն բռնապետ մը վրայ կը յարձակի: Այս յարձակումը կը ձախողի և զարձեալ Գամոն կը բանտարկուի Մեթեխի դղեակին մէջ: Քիչ վերջ, զայն մահուան կը դատապարտեն չորս պատճառներով:

1.— 1905ին զինուած ապստամբութեան մասնակցած ըլլալուն համար:

2 — Երեանի հրապարակին կողոպուտին մէջ բաժին ունեցած ըլլալուն համար:

3.— Միխայիլովսքիի հիւանդանոցէն փախչելուն համար և

3.— Kodjorի ճամբուն վրայ կողոպուտ կազմակերպելուն համար:

Ըստ սովորութեան, վճիռը պիտի գործադրուէր մէկ ամիսէն: Երբէք Գամոն այնքան ուրախ և անհոգ չէր եղած, որքան այդ ամիսը: Ընկեր կենացածէն ևս Գամոի հետ Մեթեխի դղեակը բանտարկուած էր: Ան կը յաջողի լամբի մը փոսին մէջ նամակ մը դնել ու Գամոին զրկել: Գամո կը պատասխանէ հետեւեալ կերպով.

«Գուշակելով՝ գտայ նամակդ: Մահը կը դիմաւորեմ ամենայն հանգարտութեամբ: Գերեզմանիս վրայ խոտը կրնայ մինչև վեց մէթը բարձրանալ: Անշուշտ օր մը չէ օր մը պիտի մեռնինք: Բայց կ'ուզեմ անգամ մըն ալ բաղդը փորձել: Թերեւս կարենանք զարձեալ մեր թշնամիներուն վրայ խընդալ: Ես չլիթայուած եմ: Ըրէ ինչ որ կ'ուզես Ես ամէն բանի յօժար եմ»:

Փախուստի բոլոր միջոցները ապարդիւն անցան: Եւ սակայն փրկութիւնը կուգայ այնպիսի ձեւով մը, որ զժուար էր նախատեսել:

Թոմանօշներու վեհապետութեան 3000-ը տարեգարձն էր, այս առթիւ, կայսերական հրովարտակով մը Գամոի մահուան զատովը կը փոխարինուի ըսան տարուայ տաժանակիր աշխատանքի:

1915ին, Գամոն խարքովի թխարանը կը փոխադրեն, ուր զայն կ'ենթարկեն հասարակաց օրէնքին: Այնտեղ տիրող րէժիմը սոսկալի էր:

Ամէն օր երկար ժամեր, բանտարկեալները տաժանելի աշխատանքներ կ'ընէին. հագուստ, ճերմակեղէն կարել, կօշիկներ, կողովներ շինել և այլն: Այսպէս Գամոն կը հարկադրուի թշուառներու աշխարհին ներկայացուցիչներուն հետ ապրել: Տխուր տեսարաններ կը սահէին գործարանին ու բակին մէջ, պարզելով հոտարակ բանտարկեալներու կոպիտ բարքերը: Միւս կողմէ կը վախցուէր, որ Գամոի և վարչութեան միջև ընդհարում մը տեղի ունենայ, որովհետեւ, անտարակոյս այդ բոլոր անարգանքներուն Գամոն մահացու հարուածով մը պիտի պատասխանէր, որուն հետեւանքը գուշակել գիւրին չէր:

Քիչ ատենէն, բանտարկեալները կը սկսին Գամօն յարգել. «Մեծ Ժան» կ'անուանէին զայն: Այս տիտղոսը նուազ տաժանելի կը դարձնէր իր կացու թիւեր:

Վարչութեան հետ բախումներէ խուսաբելու համար, Գամօ միշտ գլխաւաց դուրս կ'ելլէր, նոյն իսկ ամենէն ցուրտ օրերուն, որպէսզի «Շէֆերուն» առջև գլխաւը հանելու պէտք չունենայ:

Այն հաղուադիւտ տեսակցութեանց ատեն, որ կ'ունենար իր մտերիւններուն հետ, Գամօն ինքզինքը ուրախ և եռանդուն ցոյց կուտար: Բայց իր աչքերը լեցուած էին մեծ տխրութեամբ մը: Յայտնի էր, որ թիարանը զայն կը սպաննէր: Այնպէս կը թուէր թէ իր մտքի պայծառութիւնը ու սրամշտութիւնը կսրսնցուցած էր, որովհետև սկսած էր փախուստի երեակայական ծրագիրներ պատրաստել: Ով գիտէ ինչ վախճան պիտի ունենար այս մարտիրոսը, եթէ յեղափոխութիւնը չի կարենար բանտին դուռերը խորտակել:

ՎԵՐՁԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐ

Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը, Գամօն ազատութիւն միեւնոյն ատեն տաժանելի փորձանքներ բերած էր: Մոսկուա, Բեթրոկրատ պտտելէ, քաղաքական կեանքի խիստ յորձանքներուն մէջ մը խորհուրէ վերջ, Գամօ առաջին անգամ ըլլալով կ'անդրադառնայ այն հսկայ տարբերութեան՝ որ կրած էր իր ուժը: Ինքզինքը հիւանդ, ընճուած կը զգար: Կեանքի ամէն ճաշակ կորսնցուցած էր:

Լինին շատ մեծ ջանք թափեց, մինչև որ կրցաւ Գամօն համոզել ինքզինքը խնամելու մասին: Կովկասի ջուրերը զայն կը կ'ազդուէին: Հարաբաւ արեւին աակ, իր հրաշալի օրհանիզմը կը վերականգանանայ:

Գաղտնի աշխատանքի երկար տարիները, ամեն նախարհոր կռիւներու շրջանները արգելք եղած էին Գամօնի գաղափարական և ընդհանուր զարգացման: Բանտը, որ շատ մը պալքարի ընկերներու գաղտնի աշխատանքին համալսարանը եղաւ, ոչինչ տուած էր իրեն, եթէ ոչ աննախընթաց չարաչառութիւն: Բայց և այնպէս, յեղափոխական դասակարգին յատուկ ճշգրիտ գիտակցութիւն մը արթնցուցած էին անոր մէջ, և օրուան քաղաքական դէպքերու մէջէն իր ուղղութիւնը ճշգրտական: Անոր շատ բարձր պաշտօններ առականութիւնը: Անոր շատ մեծ ջանք: Շատ համեստ էր ան, և յայտնի էր թէ անբաւարար պատրաստութիւն ունէր, իր ընկերները մեր երկրին այնքան բարդ պայմաններուն մէջէն առաջնորդելու համար: Գամօ, որ միշտ փայլուն կերպով գլուխ կը հանէր իրեն յանձնուած բոլոր գործերը, յաճախ կարծես ինքնավստահութիւնն անգամ կը կորսնցնէր: Ան շատ զգուշութեամբ կ'իւրացնէ յարաբերութեանց նոր միջոցները կամ աշխատանքի նոր մէթոտները:

Նոյն իսկ քաղաքական պալքարի ճակատին վրայ, ան չէր գտնէր իր ճաշակին յարմար գործ մը, որ իրեն անհրաժեշտ և անփոխարինելի ըլլալու զգացումը ներշնչէր: Ասոր համար, ան միշտ կ'ուզէր վերադառնալ դէպի կուռի հին ձեւերը, կ'ուզէր

նոր մեթոտներուն հետ գործածել հիններն ալ, որոնք իրենց օգտակարութիւնը ապացուցած էին: 1919ին Տէնիքինի դէպի Մոսկուա յառաջացած միջոցին, Գամօ, կուսակցութեան Կ. Կ.ի կողմէ հրահանգ կը ստանայ ղինւորներ հաւաքելու, որպէսզի Տէնիքինի զօրքերը թիկունքէն հարուածէ: Մեծ խնամքով կ'ընտրէ իր ընկերները, ամէն կարգի փորձերու կ'ենթարկէ և կ'ուզէ իւրաքանչիւրը մօտէն ճանչնալ և վերջի վերջոյ լաւ կազմուած խումբ մը կ'ունենայ: Այս մարդոց ամփոփ դասախօսութիւններ կ'ընէ անոնց սորվեցնելու համար թէ ինչպէս պէտք է պայթուցիկներ գործածել, գնդակներ արձակել, և ինչ:

Գամօ երկար խօսակցութիւններ կ'ունենայ իր ընկերներուն հետ, անոնց կը սորվեցնէ կռուի խումբին գաղտնիքները, կը պատմէ իր կեանքէն դըրձագներ, իր յեղափոխական փորձառութիւններէն զորս երիտասարդները մեծ հետաքրքրութեամբ մտիկ կ'ընէին:

Խումբը ծպտուելու համար պէտք եղած հաշուստները, շարքները կ'առնէ ու Աթրախանի ճամբով Պաքու կը մտնէ: Աթրախանի մէջ, նաև մը կ'առնեն, մէջը զէնք, միթրայէօզ, փամբուշտներ կը լեցնեն ու դէպի բացերը կ'երթան, միշտ վախճալով որ կրնան Տէնիքինի պատերազմական նաւերէն մէկուն հանդիպել: Բայց բարեբախտաբար առանց արգելքի կ'անցնեն ճամբորդութիւնը և խումբին անդամները Պաքու հասնելով, կը ցրուին գործաւորական թաղերու մէջ, և երբեմն բնակարաններն կը փոխեն, ոստիկանութեան հետախուզիչ

հսկողութենէն ազատելու համար:

Անոնց կ'արգելուի փրոպականտի ուէ աշխատանք տանել տանիլ իրենց սատրերկրեայ խցիկներուն մէջ: Գամօ կ'արգելէ անոնց նոյն իսկ փողոց ելլել:

Շատերը տեղական կեանքին չէին վարժուած և կրնային ձեռքալալով պղտիկ անխոհմտութեամբ մը կարմիր բանակը, այս միջոցին Ռաստովը գրաւած էր ու Արմաւիրի վրայ կը քալէր: Խումբին գլխաւոր ջանքը, որ Տէնիքինի թիկունքը ոչնչացընել էր, կը ձախողէր, որովհետեւ թիկնապահ գունդը Նովորոսիսք քաջուած էր:

Բայց Գամօն չուզեր հրաժարիլ իր նպատակէն: Չորս հոգիներ պղտիկ խումբ մը կ'առնէ և կ'որոշէ Վրաստանէն ու Սև ծովէն անցնելով, մինչև Նովորոսիսք երթալ: Գամօ կը ծպտուի, ու ինքզինքը կը ներկայացնէ իբր Ձիւլիւքէի իշխանը: Փառաւոր «Ձէրքէղիա» մը, կակուղ կաշիէ կովկասեան մուճակներ ու փառայեղ մօրուք մը իրեն վեհապանձ և վայելուչ երեւոյթ մը կուտային:

Ձանգակի երկրորդ ազանշանէն վերջ, ժանտարմաները չոգեկառքը կը կեցնեն ու վար կը դնեն այն ամէն թուխ մարդիկը որ Գամօի կը նմանէին: Բայց Ձիւլիւքէի իշխանը ոչ մէկ կասկած կ'արթնցնէ, և նոյն իսկ ժանտարմաներու չէֆը ներողութիւն կը խնդրէ իրմէ, չոգեկառքը ուշաքուցած ըլլալուն: Գամօն թիֆլիս կ'երթայ, բայց ոստիկանութիւնը մօլերեցնելու նպատակով առաջին կայարանը կ'իջնէ ու Պաքու կը վերադառնայ: Պաքուի Մէնչէվիկ կառավարութիւնը այս ճամբորդութենէն տեղեակ էր:

Գամօն և իր ընկերները Պաթումի մէջ չոքեկառքէն իջած միջոցին կը ձերբակալուին և կը բանտարկուին Գամօն ընտանի դարձած Մեթեիսի գղեկին մէջ: Խոնաւ խցիկի մը մէջ բանտարկուած Գամօն զիստի ցաւ մը կ'ունենայ: Երկու ամիս վերջ ազատ կ'արձակուին, այն պայմանով որ 24 ժամէն վրաստանէն հեռանան: Ալեւ կարելի չէր Նովորոսիսք երթալ: Գամօն Պաքու կը վերադառնայ: Կարմիր բանակի յաղթանակները գործաւորական թաղերու տրամադրութիւնները զօրացուցած էին: Շրջանային Կօմիտէն կ'որոշէ օգտագործել կռուի խումբը, ապստամբութեան մը և Պօլշէ-վիկեան պետական հարուածի մը համար: Գամօն խոշոր խումբ մը կազմելու և գործաւոր երիտասարդութիւնը հոն մտցնելու հրահանգ կը ստանայ: Այդ խումբին դաստիարակութիւնը կը յանձնէ իր կռուի խումբին անդամներուն, որպէսզի նորեկներուն սորվեցնեն «ապստամբութեան արուեստը»:

Ասիկա իրեն համար անցեալի զարթունամն էր: Գամօն վայրկեան մը իսկ պարագ չէր, ամէն տեղ էր ան. օչինչ կրնար իր գիտակցութենէն խուսափիլ, Ամէն շրջանակի աշխատանքին այնչափ լաւ տեղեակ էր, որքան նոյն շրջանակին պատասխանատու ընկերները:

Նորեկները բաւական կը յառաջդիմէին, բայց բաւարար զէնք չկար: Այս բացը գոցելու համար, Սիթրոսիանէն քանի մը նաւերով հրացան և փամփուշտ բերել կուտան: Երբ Մուսավաթական կառավարութիւնը ժողովուրդին յայտարարութիւն մը կ'ընէ թէ «Գործաւորներ աւ քաղաքացիներ, պաշտպաններ Պաքուն Կարմիր Բանակին գէմ»: Գործա-

ւորներուն զէնքեր կը բաժնուին: Նախ Գամօն կաղամած մեծ խումբին կուտան և յետոյ գործարաններու աշխատաւորներուն:

1920 Ապրիլ 23ին գիշերը Մուսավաթական կառավարութեան անդամները կը փախչէին և վրաստան կ'ապաստանէին: Լուսարացին խորհրդարանն ու փոխարքային տունը գրաւուած և կարգ մը թշնամի զինուորականներ զինաթափ եղած էին առանց զնդակ մ'իսկ արձակելու, Կարմիր զօրք կը ծածանէր Կարսի և Արտաղանի թնդանօթածիգերուն վրայ: (Կարս և Արտաղան Կասպից ծովու ամենագորաւոր զրահաւորներն էին: Յաջորդ օրը, զրահապատ շոքեկառքեր և 2 օր վերջն ալ Պուտիէնի հեծելազօրքերը կուգան: Պետական հարուածէ վերջ, Ատրէպէյճանի կոմիւնիստ կուսակցութեան Կ. Կէն լուծած էր կռուի խումբերը:

Գամօն Մոսկուա կը վերադառնայ և կ'որոշէ իրագործել երկար տարիներու իր երազը: Լենինի խրատներուն կը հետեւի, և կը սկսի պատրաստուիլ սոցալակոյտի ընդհանուր Ակադեմիան մտնելու համար: Բայց այս ծրագիրը չի կրնար իրականացնել: Գժբախտ արկածի մը հետեանքով կը բաժնուի իր սիրելիներէն անվերադարձ կերպով: Պարոնը իր յուշերուն մէջ կը գրէ.

«Այն օրը, որ իրեն համար աղետաբեր պիտի ըլլար, ընկեր Գամօն իմ աշխատասենեակին մէջ խօսեցաւ ինծի իր անցեալին մասին: Ան բաւական չէր գտներ այն աշխատանքները, որոնք կը տար-

ուէին տնտեսական մարդին մէջ:

Անիկա յեղափոխական փոթորիկներու համար ստեղծուած էր, կ'ուզէր Արեւելքի կամ Արեւմուտքի կարգ մը քաղաքներուն մէջ յեղափոխական շարժում պատրաստել: —Այս գործին համար է որ ինքզինքիս կը խնայեմ — կ'ըսէր — և դեռ պէտք է 100 տարի ապրիմ ու պայքարիմ: Ո՞վ իմ կեանքիս արգելք պիտի ըլլայ:»

Ո՞վ կրնար խորհիլ, որ այս հերոսը, այս ճշմարիտ յեղափոխականը, որ ամենասոսկալի հաշւ-ծանքներուն դիմադրած էր և իր առողջութիւնն ու եռանդը պահած՝ քանի մը ժամէն, պարզ ար-կածի մը հետեանքով պիտի մեռնէր:

1922 Յուլիս 14, երեկոյեան ժամը 11ին, Գա-մօ հեծելախումբի վրիիսքայա փողոցին զառիւլարը կ'իջնէր: Հեռուէն ինքնաշարժի մը փողին ձայնը կը լսէ: Գամօ, որուն մէկ աչքը լաւ չէր տեսնէր, սը-խալ քայլ մը կ'առնէ և դժբախտ պատահարի մը բերմամբ, սուր քարի մը վրայ կ'իյնայ և ուղեղը վնասուելով երկու ժամէն կը մահանայ:

Թիֆլիսի պրոլետարիատը, իր այնքան ժողո-վրդական ու այնքան սիրուած հերոսին փառայեղ թաղում մը կը կատարէ: Բազմաթիւ աշխատաւոր-ներ թագադրին կը հետեին:

Մարդիկ շատ գրած են ու պիտի գրեն Գամօի մասին: Ան կը ներկայացնէր կուսակցութեան մար-տիկի տիպարը, և անվեհեր ու խոհուն յեղափոխա-կանը: Ան Ռուսական առաջին յեղափոխութեան

պտուղն էր, կուսակցական շարժման ամենալա-ներկայացուցիչներէն մին:

Իր ընկերներուն վրայ շատ մեծ ազդեցու-թիւն ունէր և իր կռուի խումբը, միշտ կուսակ-ցութեան ձեռքին մէջ մէջ շօրաւոր զէնք մը կըլար:

Գամօն կը կրէր նաեւ արտասովոր յանդգ-նութիւն, բարձր բարոյական, պողպատէ կամք և կուսակցութեան փորձառու անդամի մը կատար-եալ կարգապահական ոգին:

Ո՛հ, ֆրանսական ճնշողական քաղաքականութեան
գործակալներ, մեր ժողովուրդը տարիներ շարունակ
Արաբ ժողովուրդին նման իր մորթին վրայ կը զգայ
ձեր աշխարհակալութեան ճնշումն ու շահագործումը:

Ո՛հ, Մուսոլինեան ներկայացուցիչներ, Հայ ժողո-
ւրդը Եթովպիացիներուն Հաի գիտէ ձեր բարբա-
րոսութեան անարգ շահագործման անամօթութիւն-
ները:

Ո՛հ, և դուք, օտար ֆաշիստներու հայ աժան մու-
նետիկներ, մեր ժողովուրդը չէք կարող խարել:

Մեր ազգային առաքինութիւններուն էն մե-
ծը ազատութեան սկզբունքն է. մէկ միլիոն մեր
ազգակիցներու արիւնով սրբագործուած այդ վսեմ
գաղափարին չենք դաւաճաներ:

Մենք Արաբ ժողովուրդին հետ ենք:

Մենք Սուրիոյ ազգային անկախութեան կողմ-
նակիցներ ենք:

Հ. ՊՅԱՃԵԱՆ

Հալէպ, 10 Հոկտ. 1937

Ա. ԳՐԱՑԱՆԿ

Ժ. ՍՏԱԼԻՆ	Մարտիզմ եւ Ազգային Գաղութան Հարց	20 փր.
»	ԽՍՀ. Միութեան Սահմանադր.	7 »
»	Լենինիզմի Հարցերը	40 »
Յ. ԷՆԿԵԼՍ	Ընտանիքի մասնաւոր սեփականութեան եւ Պետական ծագումը	15 »
»	Գիտացիական հարցը Փրանսուայում եւ Գերմանիայում	2 »
»	Աւետի - դիւրինգ	30 »
»	Բնութեան Տիպէկսիկան	40 »
Մ. ԿՈՐԿԻ	Կլիմ Սաւոզինի կեանքը	20 »
ՅԱՐ. ՀԱՇԷԿ	Բաջ Զինուոր Շվեյկի Արկածները	20 »
Ս. ՇՁԵԴԻՆ	Մի Բաղափի Պատմութիւն	15 »
»	Հերոսական Սպանիան	6 »
»	Հեփիսթեր	15 »
ՄՈՒՐԱՅԱՆ	Ընտիր Երկեր	25 »
ՀՅՆ. ԲԱԼԶԱԿ	Հայր Քորիօ	20 »
Գ. ՖԼՈՅԵՌ	Տիկ. Բովարի	20 »
ՍԷԿԱԼ	Բաղափաստականութեան մասնաւոր դասընթաց (2 հատ)	20 »
ԼԷՕ	Թրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը (2 հատ)	28 »
Պ. ՄԵՌԻՄԷ	Կարմեն Կոլոմբա լոփիս	15 »

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0179492

